

PROSTOR

28 [2020] 1 [59]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY OF
ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
[https://doi.org/
10.31522/p](https://doi.org/10.31522/p)
UDK | UDC 71/72
CODEN PORREV
28 [2020] 1 [59]
1-200
1-6 [2020]

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

20-39 DRAGAN DAMJANOVIĆ

ARHITEKTONSKI BIRO LUDWIG
& HÜLSSNER I DJELOVANJE U HRVATSKOJ

OD MONUMENTALNE NEORENESANSE
DO TIPSkih PROJEKATA U SUTON
HISTORICIZMA

Izvorni znanstveni članak
[https://doi.org/10.31522/p.28.1\(59\).2](https://doi.org/10.31522/p.28.1(59).2)
UDK 725:72.035 Ludwig&Hülssner (497.5) "18/19"

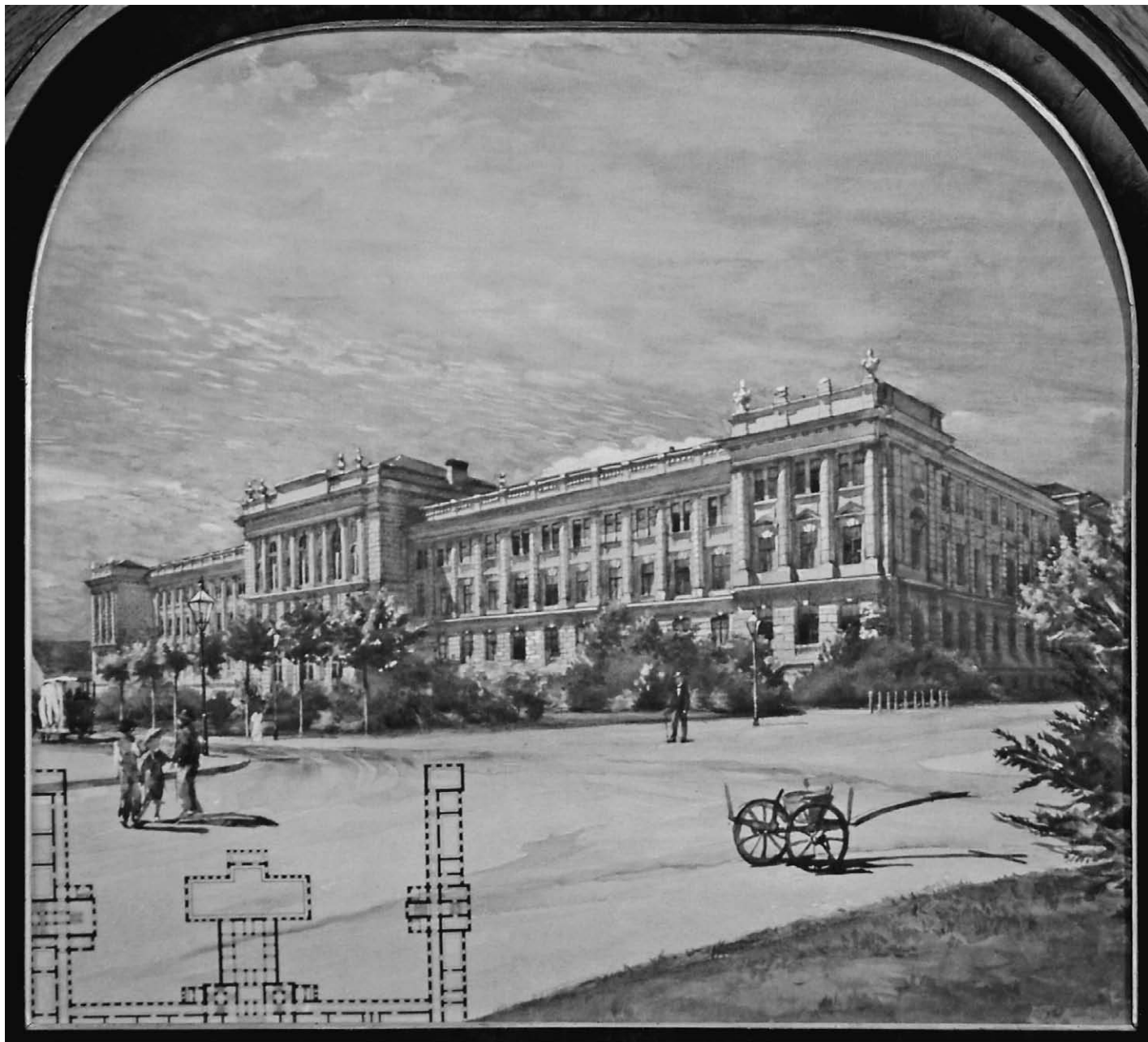
ARCHITECTURAL PRACTICE LUDWIG
& HÜLSSNER AND THEIR WORK IN CROATIA

FROM MONUMENTAL NEO-RENAISSANCE
TO STANDARDIZED PROJECTS IN THE TWILIGHT
OF HISTORICISM

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
[https://doi.org/10.31522/p.28.1\(59\).2](https://doi.org/10.31522/p.28.1(59).2)
UDC 725:72.035 Ludwig&Hülssner (497.5) "18/19"

Af

Sl. 1. Ludvig & Hülssner: zgrada Kraljevske Velike gimnazije, Realke i Trgovačke škole u Zagrebu, podignuta 1894.-1895., prema akvarelu Ivana Tišova izvedenom za Svjetsku izložbu u Parizu 1900.

FIG. 1 LUDWIG & HÜLSSNER: THE BUILDING OF THE ROYAL GRAND HIGH SCHOOL, SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES, AND TRADE SCHOOL IN ZAGREB, BUILT BETWEEN 1894 AND 1895, ACCORDING TO IVAN TIŠOV'S WATERCOLOR PAINTING FOR THE PARIS 1900 WORLD EXHIBITION

DRAGAN DAMJANOVIĆ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3
dragan.damjanovic@gmail.com
ddamjano@ffzg.hr

IZVORNI ZNAJSTVENI ČLANAK

[https://doi.org/10.31522/p.28.1\(59\).2](https://doi.org/10.31522/p.28.1(59).2)

UDK 725:72.035 LUDWIG&HÜLSSNER (497.5) "18/19"

TEHNIČKE ZNAJSTOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNAJSTOSTI / POVIJEST UMJETNOSTI

6.09.01. – POVIJEST I TEORIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ARHITEKTURE,
URBANIZMA I VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 4. 5. 2020. / 23. 6. 2020.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ART HISTORY
CROATIA – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3
dragan.damjanovic@gmail.com
ddamjano@ffzg.hr

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

[https://doi.org/10.31522/p.28.1\(59\).2](https://doi.org/10.31522/p.28.1(59).2)

UDC 725:72.035 LUDWIG&HÜLSSNER (497.5) "18/19"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / ART HISTORY

6.09.01. – HISTORY AND THEORY OF FINE ARTS, ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING AND VISUAL COMMUNICATION

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 4. 5. 2020. / 23. 6. 2020.

ARHITEKTONSKI BIRO LUDWIG & HÜLSSNER I DJELOVANJE U HRVATSKOJ

OD MONUMENTALNE NEORENEZANSE DO TIPSkih PROJEKATA U SUTON HISTORICIZMA

ARCHITECTURAL PRACTICE LUDWIG & HÜLSSNER AND THEIR WORK IN CROATIA

FROM MONUMENTAL NEO-RENAISSANCE TO STANDARDIZED PROJECTS
IN THE TWILIGHT OF HISTORICISM

KRŠNJAVI, ISO
LUDWIG & HÜLSSNER
NEORENEZANSA
ŠKOLSKE ZGRADE
TIPSKI PROJEKTI

KRŠNJAVI, ISO
LUDWIG & HÜLSSNER
NEO-RENAISSANCE
SCHOOL BUILDINGS
STANDARDIZED PROJECTS

Članak govori o djelovanju arhitektonskog biroa Ludwig & Hülssner na projektiranju javnih građevina u Hrvatskoj. Zahvaljujući nastojanjima Ise Kršnjave, predstojnika Odjela za bogostovlje i nastavu hrvatske vlade, po njihovim su projektima iz 1894. godine sagrađene škole u Zagrebu, Sušaku, Novoj Gradskoj, Karlovcu, Rumi, Iloku i Gospiću te internat u Gospiću. Izradili su i tipске projekte za seoske škole, zatim za župne i parohijske stanove te za bolnice.

The paper deals with the architectural production of Ludwig & Hülssner architectural practice. They were employed in Croatia thanks to Iso Kršnjavi, head of the Croatian Government's Department of Religious and Educational Affairs. The schools were built according to their designs from 1894 in Zagreb, Sušak, Nova Gradiška, Karlovac, Ruma, Ilok, and Gospić including a boarding school in Gospić. They also produced standardized projects for rural schools, parish apartments and hospitals.

UVOD

INTRODUCTION

Projekti arhitektonskog biroa Ludwig & Hülssner za Školski forum u Zagrebu i gimnaziju na Susaku dobro su poznati te su već desetljećima nezaobilazan dio hrvatske povijesti arhitekture 19. stoljeća.¹ Iako je bilo poznato da je ova tvrtka radila i druge projekte za škole po tadašnjoj Hrvatskoj, u Karlovcu, Novoj Gradiski, Rumi i Gospiću², oni dosad gotovo uopće nisu bili analizirani, a ostalo je nepoznato i to da je izradila čitav niz drugih projekata, kako za škole tako i za župne i parohijske domove te bolnice. Jednako je tako ostalo uvelike nepoznato da je dio projekata bio tipskog karaktera, odnosno da je korišten pri izvedbi više istovjetnih zgrada u različitim mjestima.

Cilj je ovoga teksta donijeti pregled projekata biroa Ludwig & Hülssner u Hrvatskoj te ga staviti u kontekst onodobne srednjoeuropske i hrvatske arhitekture, kao i u kontekst zbivanja na političkoj sceni Hrvatske 1890-ih godina (Sl. 1.).

ARHITEKTONSKI BIRO LUDWIG & HÜLSSNER I ISO KRŠNJAVI

ARCHITECTURAL PRACTICE LUDWIG & HÜLSSNER AND ISO KRŠNJAVI

Ludwig i Hülssner svoje su ključne projekte za Hrvatsku izradili tijekom samo jedne godine 1894., a i realizirali su ih u relativno kratkom razdoblju od 1894. do 1898. godine, i to

zahvaljujući ponajprije tadašnjemu predstojniku Odjela za bogostovlje i nastavu hrvatske Zemaljske vlade Isi Kršnjavome.

Uloga Ise Kršnjavoga u povijesti hrvatske arhitekture istražuje se već desetljećima i u mnogim je segmentima dobro poznata. Među istraživane dijelove njegove profesionalne biografije ubraja se i uloga koju je odigrao u realizaciji već spomenutih najvažnijih projekata Ludwiga & Hülssnera u Hrvatskoj, školskog kompleksa u Zagrebu i gimnazije na Susaku.

Njihova je izgradnja vezana za nastojanja Kršnjavoga u podizanju kvalitete arhitektonskih projekata u Hrvatskoj. S tim je ciljem, smatrajući inženjere Građevnog odsjeka pri Unutrašnjem odjelu hrvatske Zemaljske vlade nedovoljno kvalitetnima (ali i pretjerano korumpiranima), Kršnjavi u prvim godinama svoga predstojnikovanja nastojao oduzeti iz njihove ingerencije projektiranje građevina koje su pripadale u resor Odjela za bogostovlje i nastavu – tj. bogostovnih, školskih i drugih srodnih građevina. Projekte za njih povjeravao je, kako je dobro poznato, najčešće kvalitetnim hrvatskim arhitektima, na prvo mjestu Hermanu Bolléu, ali i Kuni Waidmannu, Josipu Vancašu i drugima.³ Tek se rijetko odlučivao na angaziranje nehrvatskih arhitekata ili organiziranje natječaja, odnosno posezao za 'uvozom' projekata iz drugih centara Austro-Ugarske Monarhije ili ostatka srednje Europe – najčešće samo u slučajevima kada je neku građevinu smatrao tehnički presloženom za hrvatske arhitekate (poput zgrade Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu), odnosno kada je smatrao da treba iskoristiti bogatije iskustvo stranih arhitekata u podizanju određenih tipova zgrada (kao što će biti slučaj s radovima arhitektonskog biroa Ludwig & Hülssner).⁴

Školski forum u Zagrebu nesumnjivo pripada skupini najsloženijih projekata koje je pokrenuo. Prvotno je ovaj kompleks zgrada, koji se trebao prostirati na velikome zemljištu između ulica Klaićeve, Kršnjavoga, Savske i Kačićeve, osim raznih srednjih škola trebao udo-

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-9364 Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas.

² CHVALA, 1896.a: 3; MARUŠEVSKI, 1986: 215; DOŠEN, 2018: 282-283

³ DAMJANOVIĆ, 2015: 250

⁴ DAMJANOVIĆ, 2018: 531

⁵ Detaljna povijest koncepcija i realizacija vezanih za Školski forum može se naći u: CHVALA, 1896.a: 1-7; CVITANOVIC, 1978: 149-146; MARUŠEVSKI, 1986: 203-214; JURIC, 1987: 14-15; MARUŠEVSKI, 1992; JURIC, 1999: 49-68; JURIC, 2000: 116-125; KNEŽEVIC, 2003: 129-143; ŠTULHOFER, 2005: 52-61; DAMJANOVIĆ, 2013: 556-564

⁶ O tome nam svjedoči sam Kršnjavi: KRŠNJAVI, 1986: 320. O radu Istvána Möllera u Nuštru više u: VUCETIC, HANIČAR BULJAN, 2012.

⁷ MARUŠEVSKI, 1986: 209

miti i muzeje, institute, sveučilišnu knjižnicu, konvikt, glazbeni zavod te glavnu župnu crkvu Donjega grada Zagreba.⁵

Kako je već dobro poznato, s ciljem dobivanja što kvalitetnijega projekta, na prijelazu iz 1893. u 1894. godinu Kršnjavi je organizirao pozivni natječaj za projekte foruma na koji je pozvao dijelom hrvatske arhitekta (Josipa Vancaša, Hermana Bolléa i Kunu Waidmana), a dijelom stručnjake iz drugih dijelova srednje Europe (Fellnera i Helmera iz Beča te Ludwiga & Hülssnera iz Leipziga). Preko ovoga natječaja arhitektonski biro Ludwig & Hülssner započinje, dakle, svoj rad za Hrvatsku. Žirijem za ocjenu projekata predsjedao je budimpeštanski arhitekt István Möller, što je predstavljalo taktiku dodvoravanja Kršnjavoga banu Khuen-Héderváryju. Möller je, naime, bio prijatelj banova tada već preminuloga brata Antuna/Antala, ali i samoga bana, pa je za njega izveo čitav niz projekata za vlastelinski kompleks u Nustru.⁶

Žiri na kraju nije nagradio nijedan projekt i odluka je u osnovi bila prepuštena Kršnjavomu, koji je naposljetku za najprimjereniji proglasio projekt Ludwiga & Hülssnera.⁷ Postavlja se pitanje zašto je taj arhitektonski biro – koji do tada, koliko je poznato, ništa nije radio na području Hrvatske, pa ni Austro-Ugarske Monarhije – uopće pozvan da sudjeluje na natječaju. Ostali pozvani arhitekti bili su, naime, već iznimno cijenjeni ili na području Hrvatske ili u cijeloj Monarhiji.

Zahvaljujući dnevničkim bilješkama Kršnjavoga, vrlo precizno znamo kada je donio odluku da se na natječaj pozovu Ludwig & Hülssner – 14. studenoga 1893.⁸ Oslanjanje na ovaj izvor nužno je s obzirom na okolnost da je velik dio dokumentacije Odjela za bogostovlje i nastavu iz ranih 1890-ih zagubljen, što je bila otežavajuća okolnost pri istraživanju i za ovaj tekst, te što će zasigurno dovesti do toga da će se i u budućnosti pronalaziti novi (realizirani i nerealizirani) projekti Ludwiga & Hülssnera za Hrvatsku. Dnevnik, na žalost, ne otkriva motive pozivanja, no drugi nam izvori iz toga vremena svjedoče

kako je za rad tog biroa doznao preko albuma nacrti za škole (nazvan *Neue Schulhäuser – Nove školske zgrade*)⁹, koji su objavili 1893. godine.¹⁰ Ludwig & Hülssner krenuli su, naime, stopama brojnih drugih arhitekata i arhitektonskih poduzeća 19. stoljeća i odlučili su putem objave projekata popularizirati svoj rad, što im se očito naposljetku isplatilo. Album zajedničkih projekata izdali su 1893., a potom je 1900. godine Alfred Ludwig samostalno izdao drugi album.¹¹ Iz njih je vidljivo da se radilo o iznimno plodnome birou, aktivnome uglavnom na području tadašnjega Njemačkog Carstva.

Izvori iz Državnog arhiva u Leipzigu otkrivaju da je poduzeće Ludwig & Hülssner, suvlasnika Alfreda Ludwiga i Theodora Hülssnera, osnovano 1882. i da je službeno prestalo postojati 1897. godine.¹² Dopis pak koji je Alfred Ludwig uputio Odjelu za bogostovlje i nastavu hrvatske Zemaljske vlade 1896. još nam preciznije otkriva da je već te godine došlo do razilaženja dvojice suvlasnika arhitektonskog biroa, tako da se može pretpostaviti kako je 1897. ukidanje tvrtke tek službeno registrirano na lajpciškom Okružnom sudu (*Amtsgericht*). Tvrtka je imala dvije podružnice, u Leipzigu i Berlinu. Dok su poslovali zajedno, u Leipzigu se nalazila na adresi Mozartstrasse 1, a nakon što se Ludwig osamostalio – u Mozartstrasse 19, dok je u Berlinu bila na adresi Beuthestrass 4, a potom se Ludwig preselio u Neue Jacobstrasse 1/3.¹³ Na žalost, detaljniji podatci o školovanju i životnom putu ove dvojice arhitekata nisu se mogli pronaći ni u Gradskome muzeju ni u Gradskome arhivu u Leipzigu.

Nisu se bavili, kako će, uostalom, pokazati i nastavak teksta vezan za njihov rad u Hrvatskoj, isključivo projektiranjem škola već i drugih javnih građevina (bolnica, klaonica), ali i stambenih, te stambeno-poslovnih zgrada. Koliko se može zaključiti iz novijih izdanja, ne radi se o arhitektonskom poduzeću koje bi se ubrajalo u vodeće protagoniste historizma u Njemačkoj, no za povijest arhitekture Leipziga i okolice kraja 19. stoljeća iznimno su važni.

Poput većine svojih suvremenika projektirali su javne građevine uglavnom u neorenesansnom stilu. Primjeri njihovih školskih zgrada u Njemačkoj pokazuju kako im je prvi izbor zapravo bila sjevernjačka, takozvana njemačka renesansa, no po potrebi su projektirali i u stilu talijanske renesanse, koja će im biti polazište i za projekte u Hrvatskoj. Albumi projekata koje su objavili pokazuju kako su vrlo duboko promišljali problematiku projektiranja školskih zgrada. Opsirno su pisali o najpogodnijim lokacijama za gradnju škola, njihovoj orijentaciji, unutrašnjem rasporedu, uređenju zidova, grijanju, hlađenju, provjetranju, osvjetljenosti, nusprostorijama,

⁸ HR-ALU-HAZU, Ostavština Ise Kršnjavoga. Kršnjavi citira dokument ZVBIN-a br. 15350, 14.11.1893.

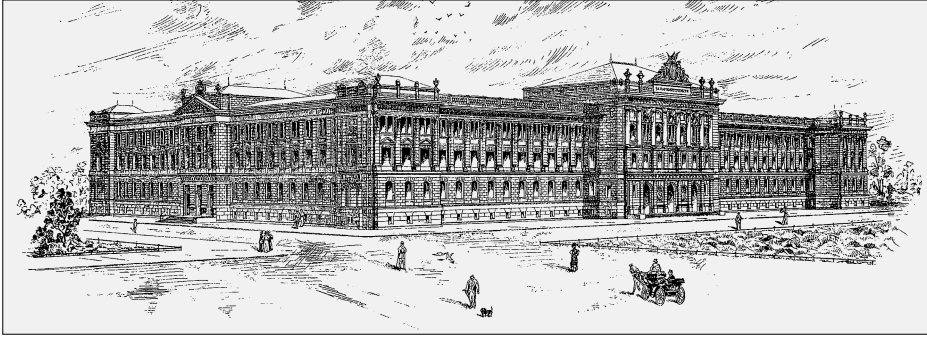
⁹ Tako, naime, tvrdi Josip Chvala. [CHVALA, 1895.a: 3]

¹⁰ LUDWIG & HÜLSSNER, 1893.

¹¹ Sve projekte u drugome albumu naveo je kao svoje, no kako su projekti koji su rađeni za Hrvatsku rađeni u vrijeme postojanja poduzeća Ludwig & Hülssner, u ovome su tekstu navedeni kao djelo toga poduzeća, a ne samo Alfreda Ludwiga.

¹² Staatsarchiv Leipzig, Registerband des Leipziger Amtsgerichts zur Firma Ludwig & Hülssner. Zahvaljujem se dr. Carstenu Voigtu što mi je dostavio ove podatke.

¹³ HR-HDA-79, UOZV, kut. 1434, god. 1894.-1896., sv. 10-8 (grad.), dok. br. 74407-1896.; HR-HDA-79, UOZV, kut. 1576, sv. 14/2, 13251/94, dok. br. 64895-1895., Ludwig & Hülssner Zemaljskoj vladi, Leipzig, 25.11.1895.

SL. 2. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA ZGRADU KRALJEVSKE VELIKE GIMNAZIJE, REALKE I TRGOVAČKE SKOLE U ZAGREBU, PERSPEKTIVNI POGLED, 1894.

FIG. 2 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE BUILDING OF THE ROYAL GRAND HIGH SCHOOL, SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES, AND TRADE SCHOOL IN ZAGREB, PERSPECTIVE, 1894

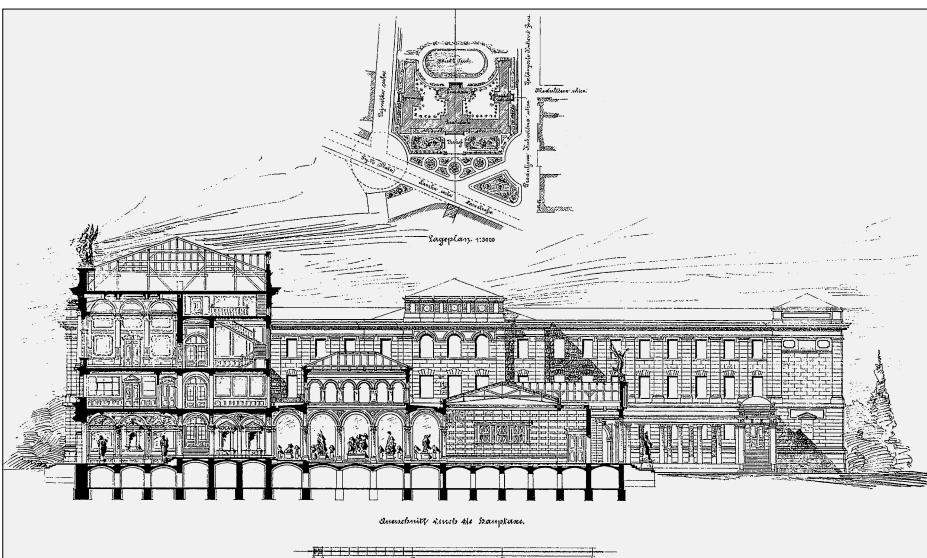
SL. 3. ZGRADA KRALJEVSKE VELIKE GIMNAZIJE, REALKE I TRGOVAČKE SKOLE U ZAGREBU POČETKOM 20. STOLJEĆA

FIG. 3 THE BUILDING OF THE ROYAL GRAND HIGH SCHOOL, SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES, AND TRADE SCHOOL IN ZAGREB, EARLY 20TH CENTURY

SL. 4. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA ZGRADU KRALJEVSKE VELIKE GIMNAZIJE, REALKE I TRGOVAČKE SKOLE U ZAGREBU, PRESJEK, 1894.

FIG. 4 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE BUILDING OF THE ROYAL GRAND HIGH SCHOOL, SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES, AND TRADE SCHOOL IN ZAGREB, SECTION, 1894

veličini učionica, tipu učioničkih prostora i sličnom.¹⁴ Ne čudi stoga što ih je Kršnjavi smatrao savršeno kvalificiranim za projekte izgradnje brojnih skola po Hrvatskoj koje je on u tom trenutku pripremao.

ŠKOLSKI KOMPLEKS U ZAGREBU, GIMNAZIJA NA SUŠAKU I KULTURNA POLITIKA ISE KRŠNJAVAČA

SCHOOL COMPLEX IN ZAGREB, HIGH SCHOOL IN SUŠAK AND CULTURAL POLICY OF ISE KRŠNJAVI

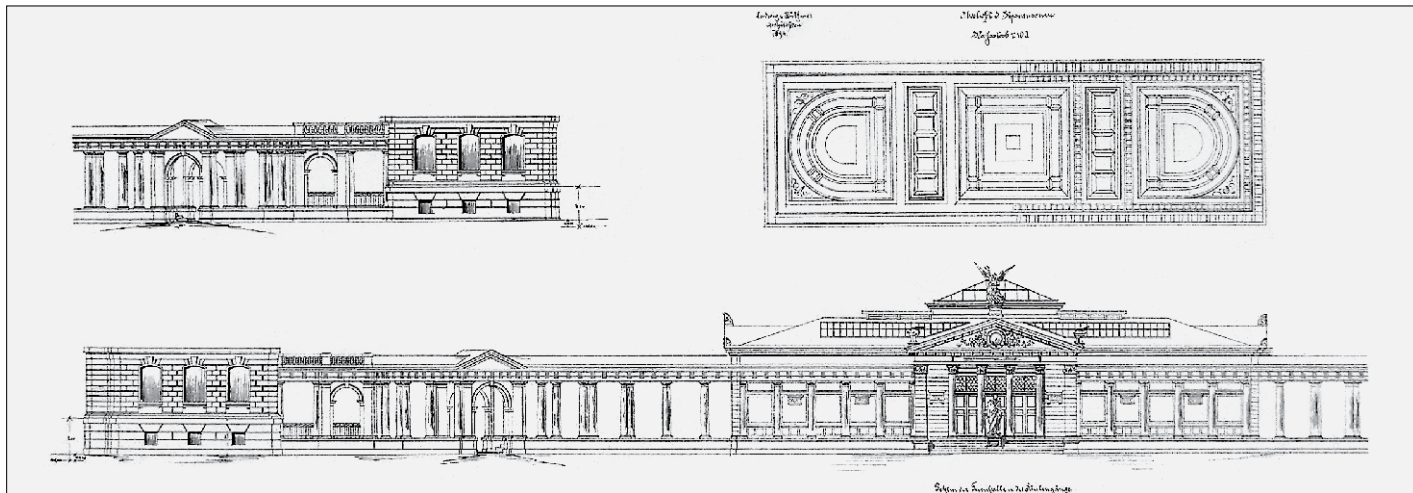
Program natječaja za projekte zagrebačkoga Školskog foruma, kako je dobro poznato, bio je odraz želja i snova Ise Kršnjavoga koje u tom trenutku u Hrvatskoj zbog ograničenih financijskih sredstava nije bilo moguće ostvariti. Od cijeloga kompleksa sagrađena je stoga naposljetku samo impozantna srednjoškolska zgrada u kojoj su udomljene tri institucije: Kraljevska velika gimnazija, Realka i Trgovačka škola. S obzirom na redukciju građevnoga programa, kao i odluku da se ispred zgrade stvori trg koji će se pružati od njezina glavnog pročelja do Savske ulice, te nakon što se Kršnjavi definitivno odlučio angažirati Ludwiga & Hülssnera, ovi su arhitekti morali pristupiti izradi novih projekata na kojima su radili od ožujka do lipnja 1894. godine.¹⁵ Iako će i u ostatku godine nastaviti razradivati projekte i prilagođavati se promjenama programa, već početkom svibnja ban Dragutin Károly Khuen-Héderváry odobrio je do tada gotove projekte¹⁶ pa je u ljeto mogla početi izvedba zgrade, koja je završena u prilično kratkom vremenu do lipnja 1895. godine.¹⁷

Gradnja školskog kompleksa na današnjem Rooseveltovu trgu bila je jedan od najzahvatnijih i najskupljih projekata koje je Kršnjavi realizirao u mandatu predstojnika. U svojim mu je sjećanjima stoga posvetio velik broj redaka. Zabilježio je tako da je u određenoj mjeri tajio banu izgradnju srednjoškolskog kompleksa¹⁸, osobito njegovu pravu cijenu, očito u strahu da neće biti odobrena njegova realizacija zbog velikih troškova, kao što se uostalom zbog nedostatka sredstava odustalo od ostalih predviđenih građevina u sklopu Školskog foruma. Kako ne bi došlo do daljnjih redukcija građevnog programa, a možda i do odustajanja od realizacije zgrada, Ludwig & Hülssner dobili su uputu od Kršnjavoga da izrade fiktivan proračun kojim je bila predviđena cijena radova od nešto više od pola milijuna forinta, iako je prava cijena radova bila

¹⁴ LUDWIG & HÜLSSNER, 1893: 1-7

¹⁵ HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga br. 9, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapisi br. 4125, 27.3.1894.; 5731, 30.4.1894.; 8331, 30.6.1894.

¹⁶ *** 1894.c: 4

oko 800.000 forinta.¹⁹ Ni izvedba nije tekla glatko. Ludwig & Hülssner imali su problema s voditeljima gradnje²⁰, a Kršnjavi je ponovno došao u sukob s vladinim Građevnim odjelom, osoblje kojeg je optužio za korupciju, ali bez ikakvih rezultata.²¹

Monumentalne školske zgrade više u osnovi od svih drugih građevina, čak i od crkava koje je dao sagraditi ili restaurirati, govore o specifičnoj kulturnoj politici Kršnjavoga u vrijeme dok je bio predstojnik, kao i o političkim prilikama u tadašnjoj Hrvatskoj. Pokazuju na prvome mjestu tešku financijsku situaciju, nesređene odnose unutar vlade i da članovi Narodne stranke, unionisti, odnosno zagovornici uskih mađarsko-hrvatskih veza, koji su u to doba vladali Hrvatskom na celu s banom Khuen-Héderváryjem, a kojima je i Kršnjavi pripadao, nisu bili monolitni blok, jer je i među njima bilo prilično različitih stajališta o načinu na koji treba upravljati Hrvatskom. Osobna sjećanja Kršnjavoga, koja nam svjedoče o tome, koliko god bila subjektivna, jasno govore da je čitav niz graditeljskih pothvata bio pokrenut usprkos otporima koji su (na prvome mjestu) dolazili iz Budimpeste.

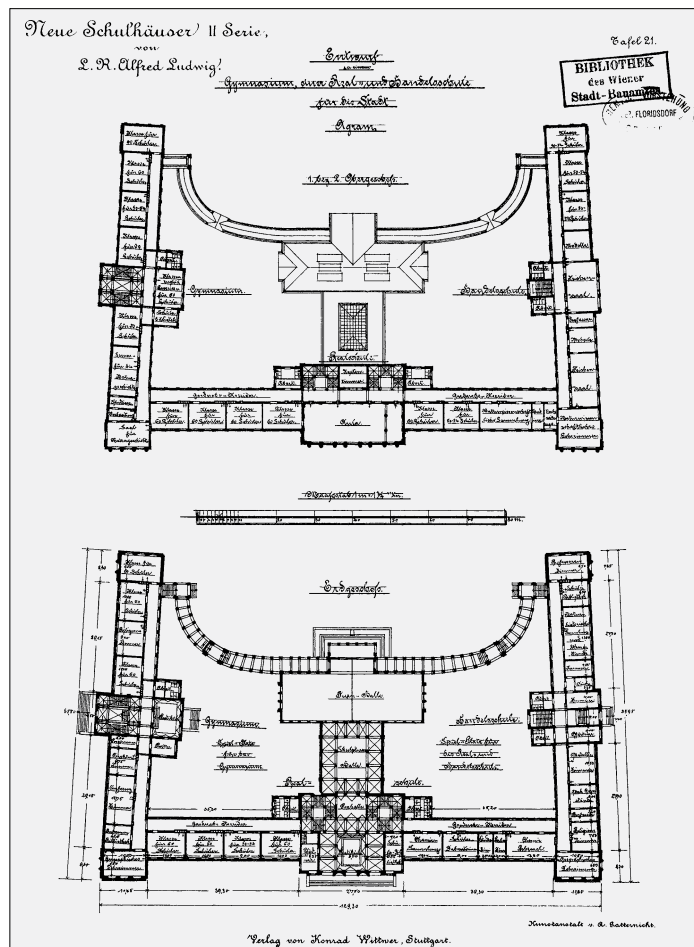
Iako je Kršnjavi u osnovnim crtama ostvario svoj naum, svi projekti Ludwiga & Hülssnera za školski kompleks u Zagrebu iz 1894. ipak nisu bili realizirani (Sl. 2.-6.). Izostalo je završavanje svojevrsnog mini foruma kojeg bi zatvorio hodnik s kolonadom, a koji je trebao u dvorištu povezati bočna krila zgrade škola s *gombaonom* i u kojem bi se nalazila zbirka arheoloških natpisa i lapidarij, te nikada nisu postavljene ni figurativne skulpture na glavno pročelje. U dvorištu između predvorja i

Sl. 5. LUDWIG & HÜLSSNER: NEREALIZIRANA KOLONADA U DVORIŠTU KRALJEVSKE VELIKE GIMNAZIJE, REALKE I TRGOVAČKE ŠKOLE U ZAGREBU, 1894.

Sl. 6. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA ZGRADU KRALJEVSKE VELIKE GIMNAZIJE, REALKE I TRGOVAČKE ŠKOLE U ZAGREBU, TLOCRTI, 1894.

FIG. 5 LUDWIG & HÜLSSNER: UNBUILT COLONNAD IN THE COURTYARD OF THE ROYAL GRAND HIGH SCHOOL, SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES, AND TRADE SCHOOL IN ZAGREB, 1894

FIG. 6 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE BUILDING OF THE ROYAL GRAND HIGH SCHOOL, SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES, AND TRADE SCHOOL IN ZAGREB, LAYOUT PLANS, 1894

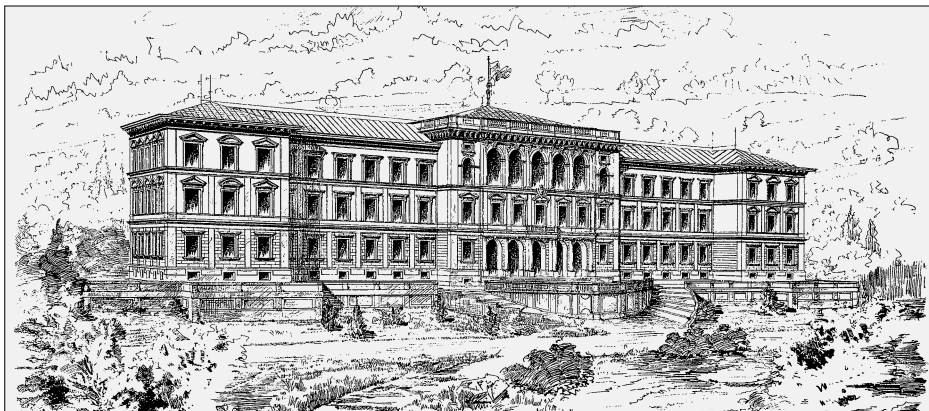
17 MARUŠEVSKI, 1986: 210

18 KRŠNJAVI, 1986: 322

19 KRŠNJAVI, 1986: 321

20 CHVALA, 1896a: 7

21 KRŠNJAVI, 1986: 74

Sl. 7. LUDWIG & HÜLSSNER: PERSPEKTIVNI POGLED NA GIMNAZIJSKU ZGRADU NA SUŠAKU, 1894.

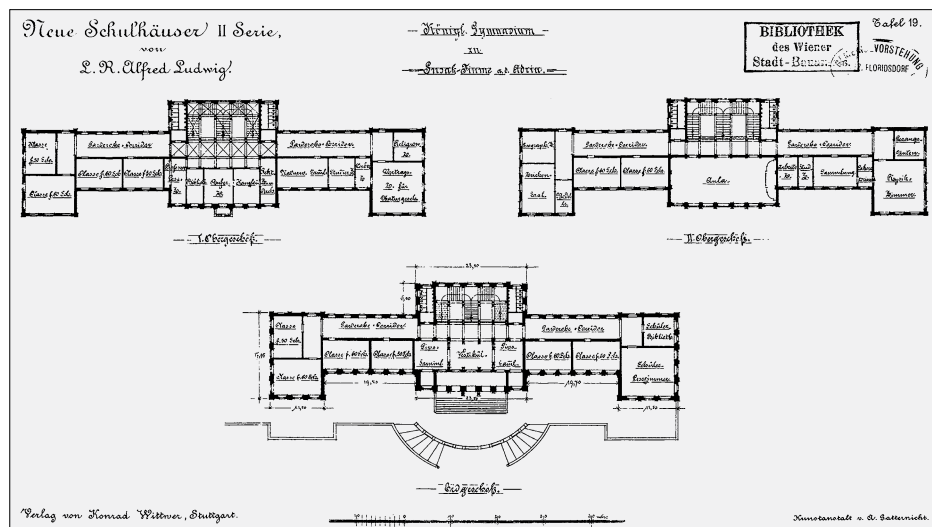
FIG. 7 LUDWIG & HÜLSSNER: HIGH SCHOOL BUILDING IN SUŠAK, 1894, PERSPECTIVE

gombaone realiziran je ipak mali *muzej* (odnosno dvorana sa skulpturama, kako je na projektima nazivaju Ludwig & Hülssner), namijenjen za izlaganje odljeva antičkih skulptura.²² Uza spomenuti muzej, najreprezentativniji su prostori u unutrašnjosti bili vestibul, predvorje i svečana dvorana – dakle ulazni prostori i prostori namijenjeni za svečanosti. Slično je rješenje poslije primijenjeno i na Sušaku.

Kompleks srednjih škola bio je najmonumentalnija javna građevina koju je hrvatska Zemaljska vlada podigla u Zagrebu do tada, pa ne čudi da je upravo u njezinu dvorištu priredjen svečani defile zagrebačke mladeži pred carem i kraljem Franjom Josipom I. pri njegovu posjetu glavnome gradu Hrvatske u listopadu 1895. godine.²³ Kršnjavi je s ponosom u svojem dnevniku zapisao da je vladar pri posjetu „tri puna dana pregledavao [...] samo moje ustanove” te da je to izazvalo veliku zavist s mađarske strane, koja ga je na kraju stajala i smjene u proljeće sljedeće, 1896. godine²⁴ (iako su kao formalni razlog odstupanja navedene studentske demonstracije i

Sl. 8. LUDWIG & HÜLSSNER: TLOCRTI GIMNAZIJSKE ZGRADE NA SUŠAKU, 1894.

FIG. 8 LUDWIG & HÜLSSNER: HIGH SCHOOL BUILDING IN SUŠAK, LAYOUT PLANS, 1894

spaljivanje mađarske zastave pri kraljevju posjetu).

Nakon što je svečanost završila, ostali su ipak veliki problemi. Sva potrebna sredstva za izgradnju srednjoškolske zgrade očito nisu bila osigurana – od spomenutih potrebnih 800.000 forinti bilo je osigurano samo 500.000²⁵, pa je taj projekt godinama otkrivan za velik deficit s kojim se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće susrela hrvatska vlada.²⁶ Kršnjavi nije priznavao svoju odgovornost. Tvrdio je kako je novac namaknuo preko veće kontrole nad prihodima zemaljske zaklade školskih knjiga, zatim kroz interkalarne prihode dobara Zagrebačke nadbiskupije, novca koji je preostao od sredstava ukinute Vojne krajine te od grada Zagreba.²⁷

Još više negoli zagrebački srednjoškolski kompleks, u Budimpešti je sa zazorom gledana, barem prema *Zapiscima* Kršnjavoga, nova zgrada hrvatske gimnazije na Sušaku. Kako je dobro poznato, Sušak je, za razliku od Rijeke, nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine ostao pod neposrednom hrvatskom kontrolom. U tome je mjestu, a nakon što je godinama hrvatska gimnazija iznajmljivala prostore na Rječini, Kršnjavi stoga odlučio podići novu zgradu ove institucije, i to ponovno prema projektima Ludwiga i Hülssnera.²⁸

Ludwig i Hülssner poslali su prve nacрте za sušacku gimnaziju, koliko se moglo ustanoviti, u ožujku 1894. godine²⁹, do kraja listopada završili su detaljne nacрте³⁰, a do kraja godine i većinu preostalih potrebnih projekata. Radovi na izvedbi zgrade potrajali su do proljeća 1896., a završeni su uoči odstupanja Kršnjavoga s mjesta predstojnika Odjela za bogostovlje i nastavu. Sagrađena troškovima od 260.000 forinta³¹, smještena na visokoj poziciji iznad Sušaka, zgrada gimnazije (kojoj je poslije dograđen još jedan kat) jedno je od najmonumentalnijih djela historičizma u tadašnjemu hrvatskom dijelu obalnoga pojasa. Kao i u slučaju Zagreba, i u Sušaku svi elementi projekta nisu bili realizirani, primjerice *gombaona*, odnosno dvorana za tjelesni odgoj (Sl. 7.-8.).

Obje najmonumentalnije školske zgrade Ludwiga & Hülssnera u Hrvatskoj imaju slično rješenje u stilu talijanske renesanse. Dobro je

²² MARUSEVSKI, 1986: 210; *** 1895.d: 13

²³ ŠIMETIN ŠEGVIC, 2014: 83-84

²⁴ KRŠNJAVI, 1986: 90

²⁵ KRŠNJAVI, 1986: 325

²⁶ KRŠNJAVI, 1986: 304

²⁷ KRŠNJAVI, 1986: 308-314

²⁸ O sušackoj gimnaziji više u: LOZZI BARKOVIĆ, 1995: 29-43; LOZZI BARKOVIĆ, 2000: 222-223; IVANČEVIĆ, 2001: 266-291; BUTKOVIĆ MICIĆ, 2015: 199-203

²⁹ HR-HDA-80, ZVBIN, knjiga 9, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapis br. 3376, 10.3.1894. L. & H. predstavljaju nacрте gimnazije na Sušaku.

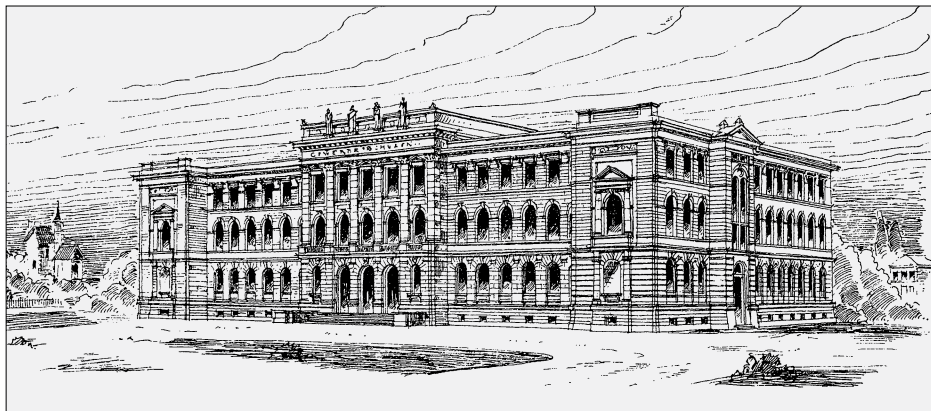

poznato da su 'kulturni temelji' Kršnjavoga, kako ih je on sam nazivao, bili kršćanstvo i klasična prošlost³², koje je dio i renesansno naslijeđe, pa je stoga odabrano kao polazište za gotovo sve javne građevine što ih je u sklopu svojega resora podizao ili restaurirao (škole, zavodi vezani za školstvo, palača Odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade itd.).

Arhitektonska rješenja srednjoškolskih zgrada u Zagrebu i Sušaku primjeri su monumentalnoga historicizma kasnoga 19. stoljeća. Ludwig & Hülssner oblikovali su ih snažno se inspirirajući suvremenim školskim zdanjima. Niz sličnih školskih zgrada sagrađenih u drugoj polovici 19. stoljeća može se tako naći u Leipzigu (Petrischule, Thomasschule, Viša djevojačka škola), no glavni je uzor, osobito za zagrebačku zgradu, bila zgrada Politehnike u Zürichu, poznatoga djela Gottfrieda Sempera. Kršnjavi je znao za to i nije imao nikakvih problema s time, kako svjedoče njegovi dnevnički zapisi: „Ludwig je [...] za zagrebačke školske zgrade gotovo kopirao Semperov politehnikum u Zürichu.”³³ Kada je 1896. sam posjetio Zürich, stojeći pred zgradom Politehnike bio je dapače začuden što je u Zagrebu realizirana tako svrhovita replika te zgrade.³⁴

Sličnosti s ciriskom Politehnikom osobito se jasno uočavaju u načinu arhitektonske raščlambe središnjega, rizalitno istaknutog dijela zagrebačke školske zgrade, te donekle u prizemlju na bočnim stranama glavnog pročelja, dok je ostatak bočnih strana glavnog pročelja na prvome i drugome katu ipak nešto drukčije riješen i u Zagrebu ima nešto bogatiju dekoraciju (Sl. 10.).

Sušačka gimnazija znatno je manja zgrada od zagrebačke, ali sličnoga je ustrojstva glavnog pročelja – s rizalitima u središnjem dijelu i na bočnim krajevima. Dok je središnji rizalit bogato ukrašen, bočna su pročelja nešto jednostavnija negoli ona u Zagrebu. U opisu zgrade nakon dovršenja inženjer Josip Chvala istaknuo je da njezino „Izvedenje [...] nalici novoj gimnaziji u Zagrebu obzirom na prilike u Primorju”³⁵. Posljednji se dio rečenice nesumnjivo referira na okolnost da su se upotrebom kamena za izvedbu platoa pred gra-

SL. 9. LUDWIG & HÜLSSNER: NATJEČAJNI PROJEKT ZA ZGRADU OBRTNE ŠKOLE U HEILBRONNU
FIG. 9 LUDWIG & HÜLSSNER: COMPETITION ENTRY FOR THE CRAFT SCHOOL IN HEILBRONN

devinom arhitekti nadovezali na graditeljske tradicije mediteranskog prostora za koji su radili.

I ova zgrada pokazuje sličnosti sa Semperovom Politehnikom, te općenito s javnim građevinama kraja 19. stoljeća podignutima u stilu talijanske renesanse. To je i razumljivo jer i Semper i Ludwig & Hülssner proizlaze iz istoga konteksta – arhitekture Njemačkoga Carstva i srednje Europe, s time, dakako, da je Semper (a prije njega u određenoj mjeri i Leo von Klenze i Karl Friedrich Schinkel) kreirao obrasce koje su potom slijedili brojni epigoni (uključujući i ove lajpciške arhitekate).³⁶ Stotine arhitekata posvuda po srednjoj Europi, pa i šire, tijekom druge polovice 19. stoljeća preoblikovali su, dopunjavali, pojednostavljivali ili posloznjavali forme temeljene na arhitekturi Firence 15. i Rima ranoga 16. stoljeća, pa je razumljivo da će se naći mnogo zgrada koje su arhitektonskim rješenjem pročelja u većoj ili manjoj mjeri srodne školskim zgradama Ludwiga & Hülssnera u Zagrebu i Sušaku. Mogu se tako spomenuti zgrade Politehnika u Münchenu (arhitekt Gottfried Neureuther, 1866.-1870.) i u Dresdenu (arhitekt Rudolf Heym, 1872.-1876.)³⁷, a slične su projekte za Njemačku radili i Ludwig & Hülssner (ili možda Alfred Ludwig samostalno), kako pokazuje natječajni projekt za zgradu Obrtne škole u Heilbronn³⁸ ili realizirani projekt zgrade Realke u Reudnitzu/Leipzig³⁹, koje raščlamba pročelja pokazuje brojne srodnosti s gimnazijom na Sušaku (Sl. 9. i 11.).

SL. 10. GOTTFRIED SEMPER: SREDIŠNJI DIO GLAVNOG PROČELJA ZGRADE POLITEHNIKE U ZÜRICHU, 1858.-1865.
FIG. 10 GOTTFRIED SEMPER: MAIN FRONT OF THE ZÜRICH POLYTECHNIK, 1858-1865

30 HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 10, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapis 16630, 29.10.1894.

31 *** 1896.a: 5; CHVALA, 1896.b: 52

32 KRŠNJAVI, 1905: 263

33 KRŠNJAVI, 1986: 320

34 HR-ALU-HAZU, Ostavština Ise Kršnjavoga, Ausführung der Schulbauten (Izvedba školskih zgrada), str. 19-20

35 CHVALA, 1896.b: 52

36 O neorenesansi u Njemačkoj više u: MILDE, 1981; DOLGNER, 1993: 48-60, 89-98

37 MILDE, 1981: 242-278

38 LUDWIG, 1900: Tafel 20

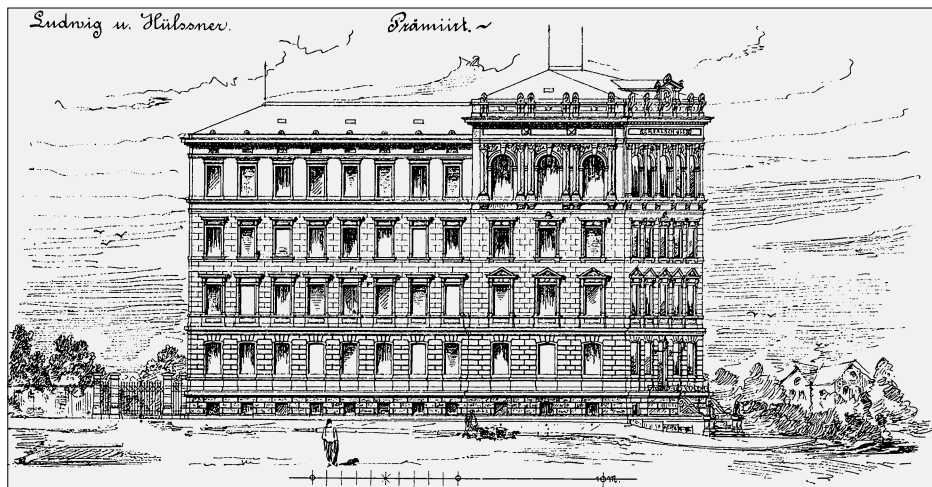
39 LUDWIG & HÜLSSNER, 1893: Tafel 23

LUDWIG I HÜLSSNER I ŠKOLSKE ZGRADE U MANJIM GRADOVIMA U HRVATSKOJ

LUDWIG & HÜLSSNER AND SCHOOL BUILDINGS IN SMALL TOWNS IN CROATIA

Angažiranje Ludwiga & Hülssnera kao stranih arhitekata na ovako skupim vladinim projektima kao što su srednjoškolski kompleks u Zagrebu i gimnazija na Sušaku naišlo je na

Sl. 11. LUDWIG & HÜLSSNER: REALIZIRANI PROJEKT ZA REALKU U REUDNITZU/LEIPZIG (DANAS BERUFSSCHULE REUDNITZ-THONBERG)

FIG. 11 LUDWIG & HÜLSSNER: BUILT PROJECTS – SECONDARY SCHOOL OF NATURAL SCIENCES IN REUDNITZ/LEIPZIG (TODAY BERUFSSCHULE REUDNITZ-THONBERG)

protivljenje desnoga političkog spektra u Hrvatskoj, pa se to pitanje poteglo i na Hrvatskom saboru od strane zastupnika Frana Folnegovića početkom 1895. godine. Kršnjavi je u svojem odgovoru na ovaj prigovor objasnio zastupnicima da Hrvatska u to doba nije imala arhitekta specijalizirane za izgradnju skola, a da je on domoljubnijim postupkom smatrao angažiranje boljega stranoga negoli domaćega slabijega arhitekta.⁴⁰

Tvrđnja kako u Hrvatskoj nije bilo arhitekata specijaliziranih za izgradnju školskih zgrada bila je, međutim, tek djelomično točna. Tijekom 1880-ih i početkom 1890-ih Kršnjavom nesumnjivo najbliži arhitekt Herman Bollé već je projektirao čitav niz skola (gimnaziju u Osijeku, Obrtnu školu u Zagrebu i, u suradnji s Waidmannom, Učiteljsku školu u Zagrebu), koje se i u oblikovnom smislu i svojim prostornim ustrojem ne mogu ubrojiti u neuspjele građevine. Nadalje, postojali su arhitekti na području Austro-Ugarske Monarhije specijalizirani za projektiranje skola, poput Bečanina Carla Hinträgersa. Ni za jednoga od njih Kršnjavi se nije odlučio, nesumnjivo iz teznje da se što kvalitetniji projekti realiziraju u Hrvatskoj.

Školskim je forumom, naglasio je u tom saborskom govoru, Kršnjavi nastojao stvoriti *Musterbild*⁴¹, uzor za buduće školske zgrade. Na sličan su način uzore nesumnjivo trebale predstavljati i druge škole koje je dao podići po projektima Ludwiga i Hülssnera posvuda po Hrvatskoj. Koliko ih je Kršnjavi planirao i/ili realizirao, svjedoče nam na prvome mjestu arhivski izvori, zatim njegovi dnevnički zapisi i memorandum tvrčke Alfreda Ludwiga iz 1896., kako će se moći vidjeti iz bilježaka u nastavku teksta.

Ideja o daljnjem angažiranju Ludwiga & Hülssnera na projektima u Hrvatskoj rodila se kod Kršnjavoga i prije nego što je bio završen natječaj za Školski forum u Zagrebu, krajem

siječnja 1894., i nesumnjivo je bila potaknuta projektima toga biroa za školske zgrade u Njemačkoj, a možda i zadovoljstvom njihovim natjecajnim radom za Zagreb. Preko Odjela za bogostovlje i nastavu angažirani su najprije na projektiranju skola u Iloku i Novoj Gradiski.⁴² U ožujku i travnju 1894. radili su potom na projektima za dječacku i djevojačku školu u Gospiću⁴³, a od ožujka do lipnja na projektima za školu u Đakovu.⁴⁴ Odjel za bogostovlje i nastavu (odnosno Kršnjavi) pozvao ih je zatim da izrade projekte za adaptaciju skladišta Šimatovac/Šimatovo u Kraljevici u školu⁴⁵, koji su dovršeni do kraja listopada 1894. godine⁴⁶, da bi tijekom studenoga i prosinca radili na svojem, koliko se moglo ustanoviti, zadnjemu školskom projektu za Hrvatsku – preinaci svratišta Stella u Senju u gimnaziju.⁴⁷

Tu popis radova Ludwiga i Hülssnera u Hrvatskoj ne završava. Dio je projekata, naime, iskorišten za podizanje većega broja (istovjetnih) građevina. U svojoj autobiografiji Kršnjavi je tako istaknuo: „Za veće školske zgrade izradjen je od Ludwiga i Hülssnera liep tip, pa je prema tomu tipu sagradjena viša pučka škola u Novoj Gradiski, pak škole u Rumi i Karlovcu, a sve je pripravljeno da se još ove godine jedna takova škola sagradi i u Varazdinu”⁴⁸. I doista, usporedba projekata koji su izradjeni isprva za zgradu pučke škole u Novoj Gradiski s izvedenim školama u Karlovcu i Rumi pokazuje da su oni bili iskorišteni najmanje tri puta. Čini se da po njima, na posljetku, ipak nije bila realizirana i škola u Varazdinu, kako se to nadao Kršnjavi.

Projekt za Novu Gradisku, objavljen u albumu Alfreda Ludwiga 1900. godine⁴⁹, predviđao je izgradnju neorenesansne jednokatnice s visokim mansardnim krovom iznad rizalitno istaknutih dijelova pročelja, prilično raskošno riješenih fasada. Rizaliti, u kojima se nalaze dva glavna ulaza u zgradu, markirali su središnji dio glavnoga pročelja. Iznad samoga središta pročelja projektiran je maleni zabat, u koji se mogao staviti za škole tada nužan javni sat, ako su to sredstva omogućivala. Sudeći po projektu, Ludwig & Hülssner

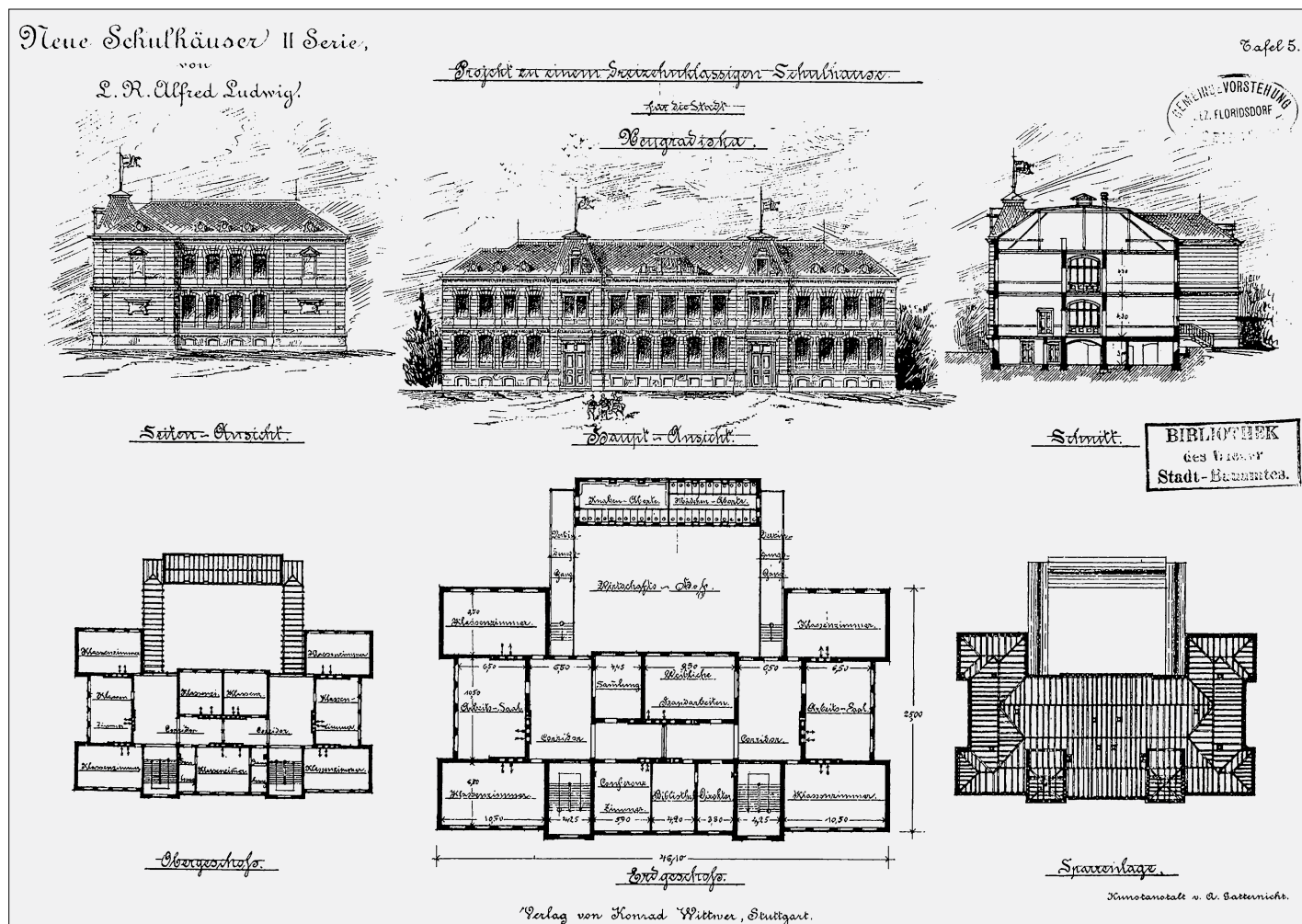
⁴⁰ *** 1895.a: 2; CUVAJ, 1913.a: 312

⁴¹ *** 1895.a: 2

⁴² HR-HDA-80, ZVBIN, knjiga 9, Urudzbni zapisnik, 1894., zapis 1216, 29.1.1894. L. & H. priopćuju da su dopis s gradjevnim programom za 8-razrednu školu u Iloku primili i da su projekt za grad Zagreb i skicu za školu u Novoj Gradiski 26. o. mj. „odposlali”.

⁴³ Isto, zapis 3297, 8. 3. 1894. L. & H. potvrđuju primitak skice školske gradnje u Gospiću; zapis br. 5756, 30.4.1894. L. & H. 24. 4. podnose nacrt novogradnje i proširenja dječacke i djevojačke školske zgrade u Gospiću.

⁴⁴ Isto, zapis 5757, 30.4.1894. L. & H. 25.4.1894. predstavljaju nacrt za školu u Đakovu i zapis br. 8082, 26.6.1894. L. & H. dostavljaju 11 nacrt za školu u Đakovu i podnose nacrt. O tome je javio i zagrebački tisak: *** 1894.a: 4

predvidjeli su dva odvojena ulaza jer su se građevine takvog tipa trebale koristiti istodobno kao dječake i djevojačke škole. Čini se, međutim, da ih je tek dio bio mješovitoga karaktera – poput novogradiške škole, dok je karlovačka škola bila namijenjena samo za dječake. Na katu su sve prostorije bile učionice, u prizemlju su učionice bile locirane na bočnim krajevima zgrade, a u središnjem se dijelu nalazila knjižnica, zbornica, ured za

ravnatelja i drugi pomoćni prostori. Kao i druge škole Ludwiga & Hülssnera, i ove je karakterizirala praktičnost, preglednost i težnja za osiguravanjem što veće količine zraka i svjetlosti u učionicama (Sl. 12.).

Odluka da se po istome projektu podigne veći broj školskih zgrada u raznim mjestima po tadašnjoj Hrvatskoj bez ikakve je sumnje bila motivirana težnjom za uštedom. Kako se moglo vidjeti iz prethodnog dijela teksta, ban Khuen-Héderváry spocitavao je Krsnjavome preveliko trošenje sredstava na projekte resora Odjela za bogostovlje i nastavu. Budući da je istovremeno za Građevni odsjek radio čitav niz inženjera koji su bili kvalificirani za projektiranje škola, naručivanje projekata iz Njemačke, i to prilično skupih, zasigurno nije bilo pretjerano racionalno. Samo projekti za školu u Novoj Gradiski stajali su tako 1650 forinta⁵⁰ (to je bila približna godišnja placa Hermana Bolléa kao ravnatelja i profesora Obrtne škole u Zagrebu), pa se njihovom upotrebom na nekoliko različitih mjesta postizala znatna ušteda. Time se Krsnjavi silom

SL. 12. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA ZGRADU ŠKOLE S 12 UČIONICA U NOVOJ GRADISKI, 1894. PO ISTOME SU PROJEKTU IZVEDENE DJEČAČKA ŠKOLA U KARLOVCU I NJEMAČKA ŠKOLA U RUMI.

FIG. 12 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE SCHOOL BUILDING WITH 12 CLASSROOMS IN NOVA GRADISKA, 1894. THE SAME DESIGN WAS USED TO BUILD THE BOYS' SCHOOL IN KARLOVAC AND THE GERMAN SCHOOL IN RUMA

SL. 13. LUDWIG & HÜLSSNER: GIMNAZIJA U NOVOJ GRADISKI, 1894.-1896.

FIG. 13 LUDWIG & HÜLSSNER: HIGH SCHOOL IN NOVA GRADISKA, 1894-1896

45 HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 10, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapis 11993, 18.8.1894. ex offio. Pozivaju se L. & H. da izrade skice za adaptaciju skladišta zvano Šimatovo u Kraljevici u školske svrhe.

46 Isto, zapis 16736, 30.10.1894. L. & H. predlažu nacrt za pregradnje u Kraljevici.

47 Isto, zapis 17059, 7.11.1894. L. & H. mole za "pripisanje" građevnog programa i troškova za preinaku svratišta Stella u Senju; i zapis br. 19301, 16.12.1894. L. & H. dostavljaju nacrt o preinaki gostionice Stella u Senju.

48 HR-HDA-804, IK, kut. 1, cjelina 5, Nacrt za biografiju, str. 13

49 LUDWIG, 1900: Tafel 5

50 CUVAJ, 1913.b: 197

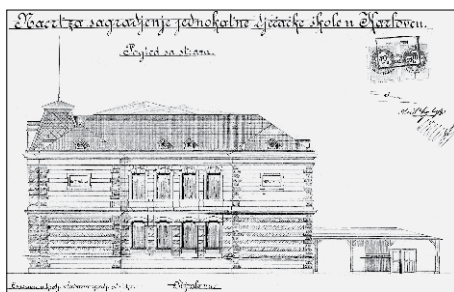
SL. 14. LUDWIG & HÜLSSNER: DJEČAČKA SKOLA U KARLOVCU, PODIGNUTA 1894.-1895. PREMA AKVARELU ROBERTA AUERA IZVEDENOM ZA SVJETSKU IZLOZBU U PARIZU 1900.

FIG. 14 LUDWIG & HÜLSSNER: BOYS' SCHOOL IN KARLOVAC, BUILT BETWEEN 1894 AND 1895 ACCORDING TO ROBERT AUER'S WATERCOLOUR PAINTING FOR THE PARIS 1900 WORLD EXHIBITION

SL. 15. LUDWIG & HÜLSSNER: OSNOVNA SKOLA DRAGOJLE JARNEVIC U KARLOVCU, 1894.-1896.

FIG. 15 LUDWIG & HÜLSSNER: ELEMENTARY SCHOOL DRAGOJLA JARNEVIC IN KARLOVAC, 1894-1896

SL. 16. GRAĐEVNI ODSJEK ZEMALJSKE VLADE PREMA LUDWIGU & HÜLSSNERU: PROJEKT ZA BOČNO PROČELJE DJEČAČKE SKOLE U KARLOVCU, 1894.

FIG. 16 BUILDING DEPARTMENT OF THE CROATIAN PROVINCIAL GOVERNMENT ACCORDING TO LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE LATERAL FACADE OF THE BOYS' SCHOOL IN KARLOVAC, 1894

SL. 17. LUDWIG & HÜLSSNER: BIVŠA NJEMAČKA PUČKA SKOLA (DANAS OSNOVNA SKOLA VELJKO DUGOŠEVIĆ), RUMA, 1895.-1896.

FIG. 17 LUDWIG & HÜLSSNER: FORMER GERMAN ELEMENTARY SCHOOL (TODAY ELEMENTARY SCHOOL VELJKO DUGOŠEVIĆ, RUMA, 1895-1896

prilika vratio na koncept takozvanih *Normalpläne*, tipskih, standardiziranih projekta kakvi su se koristili osobito često na području Vojne krajine od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, što mu zasigurno nije bilo drago jer se već desetljećima zalagao za raznolikost u arhitekturi.⁵¹

Škola u Novoj Gradiski (Sl. 13.), za koju je, kako se moglo vidjeti, prvotno i bio izrađen projekt koji će se potom iskoristiti još najmanje dva puta, podignuta je između 1894.⁵² i 1896. Posvećena je 1. rujna 1896., kada je Kršnjavi već prestao biti predstojnikom Odjela za bogostovlje i nastavu.⁵³ Izvorno je udomljivala Višu pučku, Nižu pučku djevojačku, Stručnu žensku i Šegrtsku školu, a danas je u njoj smještena mjesna gimnazija.⁵⁴ Još u doba dok se gradila isticano je da se odlikuje među zgradama pučkih škola u Hrvatskoj „stilskom arhitektonskom ljepotom”.⁵⁵ Ukupno je stajala oko 68.000 forinta⁵⁶, a Zemaljska je vlada dodijelila za radove 20.000 forinta, osiguranih, kao i u slučaju brojnih drugih gradnja Ise Krsnjavoga, iz izvanrednog proračuna.⁵⁷

U gotovo isto doba podignuta je i zgrada Dječake škole u Karlovcu (Sl. 14.-16.). Potreba njezine izgradnje osjecala se desetljećima, no problem je bio pronaći adekvatno zemljište.⁵⁸ Na kraju je odabrana lokacija na glavnoj cesti Karlovac-Rakovac pa je u srpnju 1894. Odjel za bogostovlje i nastavu naložio Građevnom odsjeku „da za gradnju dječake škole u Karlovcu priredi nacrt po osnovi za gradnju škole u Novoj Gradiski uvaživ predlog Kr. županijske oblasti zagrebačke glede broja nužnih prostorija”⁵⁹. Operat je sastavio tehnik Ivan Osek, a njime su bili predviđeni ukupni troškovi gradnje od 67.000 forinta.⁶⁰ U trenutku kada Krsnjavi u proljeće 1896. daje ostavku, velik dio grubih radova već je bio završen⁶¹, a do rujna iste godine zgrada je već mogla biti predana na korištenje.⁶²

Sacuvana dokumentacija za izgradnju dječake škole u Karlovcu u Državnom arhivu u Karlovcu pokazuje kako je osoblje Građevnog odsjeka Zemaljske vlade projekte Ludwi-

ga & Hülssnera dalje prerađivalo i prilagođavalo lokalnim potrebama. Stoga na sačuvanim primjercima projekata ne stoje potpisi lajpcsičkog poduzeća, nego oznaka da je projekt osnovan pri Građevnom odsjeku i potpisi inženjera Ivana Juračića iz Građevnog odsjeka⁶³, potom karlovačkoga gradskog inženjera Alfreda Kappnera te izvoditelja gradnje Roberta Reissa i Andrije Colussija.⁶⁴ Vjerojatno upravo zbog toga ova škola nije od većine istraživača bila prepoznata kao djelo Ludwiga & Hülssnera. Okolnost da su tipske projekte Ludwiga & Hülssnera potpisivali pri njihovu prerađivanju inženjeri Građevnog odsjeka, dakako iznimno otežava istraživanje opusa tih arhitekata u Hrvatskoj, pa bez arhivskih i drugih izvora njihovo autorstvo uopće nije moguće ustanoviti.

Treća građevina podignuta po ovome projektu, škola u Rumi (danas Osnovna škola Veljko Dugošević), građena je kada i njezine blizanke u Novoj Gradiski i Karlovcu 1895.-1896. Izvorno je služila kao njemačka škola, a stajala je također oko 60.000 forinta.⁶⁵ (Sl. 17.)

Je li se ovaj projekt koristio za gradnju i drugih škola prije i nakon odstupanja Krsnjavoga s čela Odjela za bogostovlje i nastavu 1896.

51 KRŠNJAVI, 1881: 5; DAMJANOVIĆ, 2013: 571-574

52 *** 1894.f: 3

53 *** 1896.b: 4

54 VIDMAR, PELEH, 1998: 144

55 „stylvolle architektonische Schönheit” [*** 1895.b: 4]

56 LUDWIG, 1900: Tafel V

57 *** 1894.d: 1-2; *** 1894.e: 2

58 -k-, 1896: 5-6

59 HR-HDA-80, ZVBIN, kut. 51, opći spisi, sv. IV – 1894/190, dok. br. 9748-1894. ZVBIN Građevnom odsjeku kr. zemaljske vlade, Zagreb, 21.7.1894.

60 Isto, Građevni Odsjek ZVBIN-u, br. 9748-II-1894., G. O. III. 14.23, Zagreb, 10.1.1895.

61 -k-, 1896: 5-6

62 HR-HDA-80, ZVBIN, kut. 51, opći spisi, sv. IV – 1894/190, dok. br. 12618-1896., Gradsko poglavarstvo u Karlovcu ZVBIN-u, Karlovac, 27.7.1896.; VRBETIĆ, 1979: 66-67

63 Ovaj je potpis tesko čitljiv pa je moguće da se radi i o nekom drugom inženjeru.

godine, zasad se nije moglo ustanoviti. No, vjerojatno nije jer je to za hrvatske prilike bio prilično skup tip građevine koji je odgovarao estetskim nazorima kasnoga 19. stoljeća, ali nije bio u skladu s proračunskim mogućnostima ni Zemaljske vlade ni lokalnih organa vlasti.

Od ostalih projekata koje su izradili Ludwig & Hülssner u Hrvatskoj najraskošnije rješenje primijenjeno je pri izgradnji škole u središtu Županije ličke, Gospiću. Izvedena je 1894.-1896., a u njoj su bile smjestene Dječacka i Djevojačka te Viša djevojačka škola. Rijec je o vrlo velikoj građevini s čak 24 prozorske osi.⁶⁶ Njezino oblikovno rješenje posve je drukčije u usporedbi s ostalim projektima Ludwiga & Hülssnera u Hrvatskoj jer se u njemu uočavaju i neobarokni, uz prevladavajuće neorenesansne elemente, a usto građevina nije slobodnostojeća, nego je ugrađena u ulični niz, što u korpusu školskih gradnji Ludwiga & Hülssnera predstavlja rijetkost (Sl. 18.). Svjestan siromaštva ličkog područja, a odlučan da se omogući ljudima toga kraja obrazovanje, Kršnjavi je istodobno 1894.-1896. sagradio u Gospiću, također prema projektu Ludwiga & Hülssnera, i internat uz gimnaziju.⁶⁷ Sve su ove građevine stajale znatnih 101.440 forinta, koje će također Zemaljska vlada jedva pokriti.⁶⁸

Jednokatnica internata sagradena je kao slobodnostojeća građevina znatno jednostavnijih pročelja u usporedbi sa zgradom škola. Stilski se može okarakterizirati kao vrsta pojednostavljene neorenesansne, oslonjene u elementima rješenja pročelja na poznatu *Bauakademie* Karla Friedricha Schinkela i druge građevine koje proistječu iz toga konteksta.⁶⁹ Ostali projekti za školske i druge javne građevine Ludwiga & Hülssnera u Hrvatskoj stilski su joj vrlo srodni, što je vjerojatno posljedica težnje za pronalazanjem jeftinijih rješenja (Sl. 19.).

64 HR-DAK, Zbirka građevinske dokumentacije za grad Karlovac, kut. 8, 1. 4.2., Više građanske škole, Dječacka škola

65 -a, 1896: 4-5; *** 1896.d: 5; BOŠKOVIC, 2011: 74-75

66 DOŠEN, 2018: 282-285

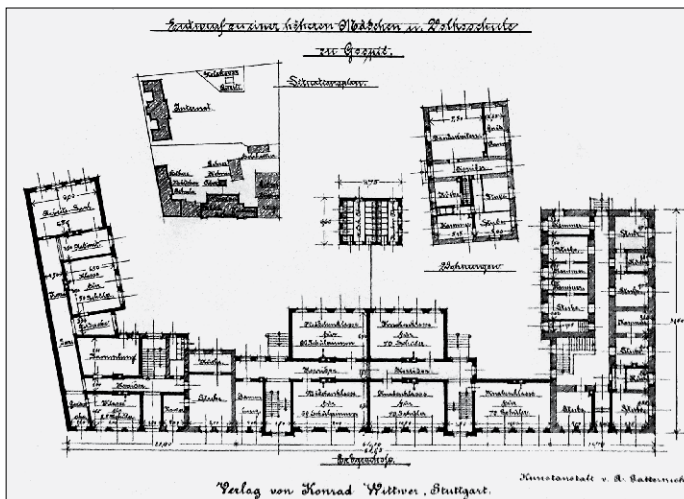
67 Građevina je opisana u: DOŠEN, 2018: 279-282. U vrijeme izrade citirane disertacije, kojoj sam bio mentor, nije mi bilo poznato da je projekt internata djelo Ludwiga & Hülssnera. Kao autor projekta za internat stoga se spominje u tom tekstu inženjer Dragutin Svoboda. O gradnjama u Gospiću i u: KRŠNJAVA, 1986: 324-325; PELISLAV, 1894: 3

68 HR-HDA-80, ZVBIN, kut. 42, opći spisi svezak IV – 1893/406, dokument ZVBIN-a br. 6887-1896., Županijska oblast u Gospiću ZVBIN-u, br. 6294/959, Gospić, 28.4.1896. Antun Cuvaj navodi kako je za izgradnju škola plaćeno 61.500 forinta (točnije navodi iznos u krunama: 123.000 kruna), što znači da je ostatak od oko 40.000 forinta iskoršten za gradnju internata. [CUVAJ, 1913.b: 191]

69 Poput zgrade opće bolnice u Berlinu/Friedrichshain, arhitekata Gropiusa i Schmiedena, 1868.-1874. [MILDE, 1981: 263-265]

70 LUDWIG, 1900: Tafel II

71 L. M., 1896: 3; *** 1896.c: 4

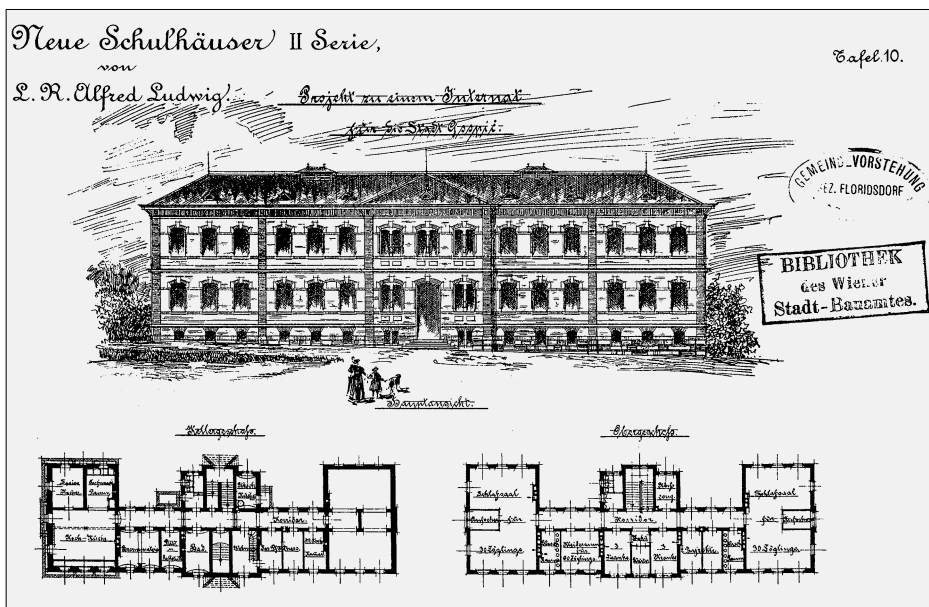
Sličnoga je stila tako projekt za dječacku i djevojačku školu u Iloku s osam učionica, koji je također objavljen u zbirki nacrti Ludwiga & Hülssnera.⁷⁰ Projekt je izraden 1894. godine, a građevina je doista i izvedena prema njemu, samo je poslije produžena na jednoj strani za četiri prozorske osi pa je time uništena simetričnost izvornog pročelja. Završena je 1896. godine, a ukupni troškovi njezine izgradnje dosegli su 25.000 forinta.⁷¹ Kao i u Gospiću i u Iloku, uglove rizalito istaknutog dijela pročelja i uglove cijeloga pročelja arhitekti naglašavaju rustikom, koja je kao i nadvoji prozora, portala, te sokl i vijenci, izvedena od fasadne opeke. Škola je smještena na platou iznad grada, u neposrednoj blizini franjevačkog samostana i dvorca Odescalchijevih, te i danas služi svojoj svrsi (rijec je o Osnovnoj školi Julija Benesića u Iloku; Sl. 20.-21.).

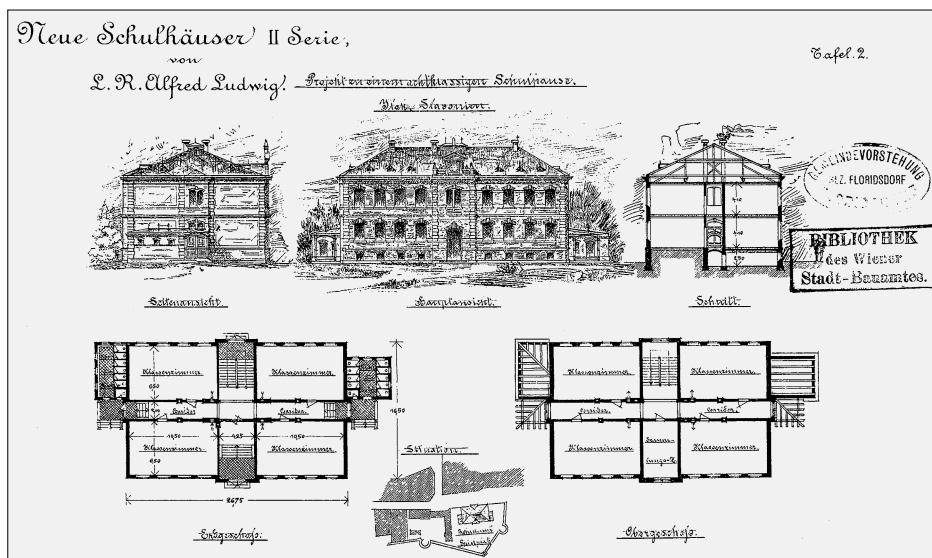
SL. 18. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA ZGRADU DJEČACKE, DJEVOJAČKE I VIŠE DJEVOJAČKE ŠKOLE U GOSPIĆU, TLOCRTI 1894.

FIG. 18 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE BUILDING OF THE BOYS' SCHOOL, GIRLS' SCHOOL AND GIRLS' COLLEGE IN GOSPIĆ, LAYOUT PLANS, 1894

SL. 19. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA INTERNAT U GOSPIĆU, 1894.

FIG. 19 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE BOARDING SCHOOL IN GOSPIĆ, 1894

Sl. 20. LUDWIG & HÜLSSNER: PROJEKT ZA ZGRADU SKOLE S OSAM UČIONICA U ILOKU, 1894.

FIG. 20 LUDWIG & HÜLSSNER: DESIGN FOR THE SCHOOL BUILDING WITH EIGHT CLASSROOMS IN ILOK, 1894

Sličnoga je stilskog rješenja, iako posve drukčijeg rasporeda motiva na pročelju, trebala biti i školska zgrada s 12 učionica u Đakovu. Njezin objavljeni projekt (Sl. 22.)⁷² ne poklapa se s izgledom današnje građevine niti njezinim tlocrtnim rješenjem, a koja je naposljetku izvedena 1897.-1898. Iako se u memorandumu tvrtke Alfreda Ludwiga iz 1896. godine navodi da je đakovačka škola izvedena po njegovu projektu, pretpostavlja se da to ipak nije slučaj, osim ako Ludwig doista nije autor i izvedbenih projekata ove građevine.⁷³

Osim izgradnje novih školskih zgrada Ludwigu & Hülssneru povjerena je i adaptacija dviju starijih građevina za školske potrebe. Veći zahvat izveden je u Kraljevići. Tamošnje skladište Šimatovac vlada je odlučila adaptirati za potrebe Više pučke škole. Projekt je, kako je već spomenuto, završen 1894., no radovi su počeli tek u ožujku 1896. godine, uoči odstupanja Kršnjavoga s mjesta predstojnika i većim su dijelom završeni do rujna iste godine. Zahvat koji je izvodio graditelj Franjo Chicco stajao je znatnih oko 30.000 forinta. Troškovnik za izgradnju sastavio je Fr. Wunderka, koji potpisuje u ime Građevnog odsjeka i projekt (Sl. 23.), a na operatu je 1895. radio i Martin Pilar⁷⁴, pa je teško pouzdano ustanoviti autorstvo izvedbenog projekta, iako se ne može isključiti mogućnost da ono pripada Ludwigu & Hülssneru.⁷⁵ Sačuvani projekt za glavno pročelje, doduše, ne govori ni u prilog autorstvu ni protiv njega – riječ je o standardnoj neorenesansnoj građevini jednostavne arhitektonske plastike. Način na koji su riješeni prozori na drugome katu građevine pokazuje određene srodnosti s prozorima prvoga kata srednjoškolske zgrade u Zagrebu.

Istodobno s radom u Kraljevići i za nedaleki Senj, Ludwig & Hülssner 1894. projektiraju pregradnju nekadašnje gostionice Stella u

gimnazijsku zgradu.⁷⁶ To im je bio ujedno i posljednji projekt izveden za Odjel za bogostovlje i nastavu u Zagrebu. Za ovaj se rad nisu uspjeli pronaći projekti, pa nije bilo moguće ustanoviti je li izveden i o koliko se velikom zahvatu radilo.

Krajem 1894. rad toga arhitektonskog biroa za Hrvatsku prestaje. Razlozi su tome bili, čini se, ponajprije financijske prirode. S jedne strane, kako je Kršnjavi stalno započinjao nove projekte, i to dok raniji još nisu bili gotovi, ban Khuen-Héderváry prestao ih je odobravati zbog opterećenja koja su stvarala proračunu Zemaljske vlade. S druge strane, ban očito nije imao pretjeranoga senzibiliteta za nastojanja Kršnjavoga za povećanje kvalitete hrvatske arhitekture, kako slikovito pokazuju i njegovi dnevnički zapisi s početka 1896. Nakon što je ban posjetio Italiju i oduševio se Rimom i Firencem, Kršnjavi se ponadao da će imati više razumijevanja za njegove pothvate, ali to se nije dogodilo: „Radovao sam se u sebi i nadao se da je ban na temelju ovih i drugih dojmova (palaca Pitti u Firenci naročito mu se dopala) stekao smisao za građevinarstvo, tako da ubuduće neće biti poteškoća kod građevinskih poslova. Poslije nekoliko dana vidio sam da sam se bio prevario.”⁷⁷ U takvoj političkoj klimi ne samo da Ludwig & Hülssner nisu dobili više prilika za djelovanje nego ih nije dobio ni Kršnjavi, koji napušta zauvijek mjesto predstojnika Ocjela za bogostovlje i nastavu početkom travnja 1896. godine.

TIPSKI PROJEKTI TVRTKE LUDWIG & HÜLSSNER ZA PUČKE ŠKOLE, ŽUPNE STANOVE I PAROHISKE DOMOVE U HRVATSKOJ

LUDWIG & HÜLSSNER: STANDARDIZED PROJECTS FOR ELEMENTARY SCHOOLS AND PARISH APARTMENTS IN CROATIA

Neposredno nakon što je stupio na čelo Ocjela za bogostovlje i nastavu, već početkom

⁷² LUDWIG, 1900: Tafel III

⁷³ HR-HDA-79, UOZV, kut. 1434, god. 1894.-1896., sv. 10-8 (grad.), dok. br. 74407-1896.

⁷⁴ HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 11, Urudžbeni zapisnik 1895., zapisi br. 5913, 8103, 9329

⁷⁵ HR-HDA-80, ZVBiN, kut. 51, opći spisi svezak III., br. 371-471; sv. IV – 1894/131, Pohvalbeni zapisnik, Kraljevića, 31.7.1897.

⁷⁶ HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 10, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapisi br. 17056 i 17059 od 7.11.1894.; 19301, 16.12.1894.; 19773, 27.12.1894.

⁷⁷ KRŠNJAVI, 1986: 107

⁷⁸ *** 1892: 2-3

⁷⁹ *** 1893: 122-123

⁸⁰ KRŠNJAVI, 1874: 317-319

⁸¹ *** 1894.b: 26-31

Sl. 21. LUDWIG & HÜLSSNER: OSNOVNA ŠKOLA U ILOKU, ZAVRŠENA 1896.

FIG. 21 LUDWIG & HÜLSSNER: ELEMENTARY SCHOOL IN ILOK, COMPLETED IN 1896

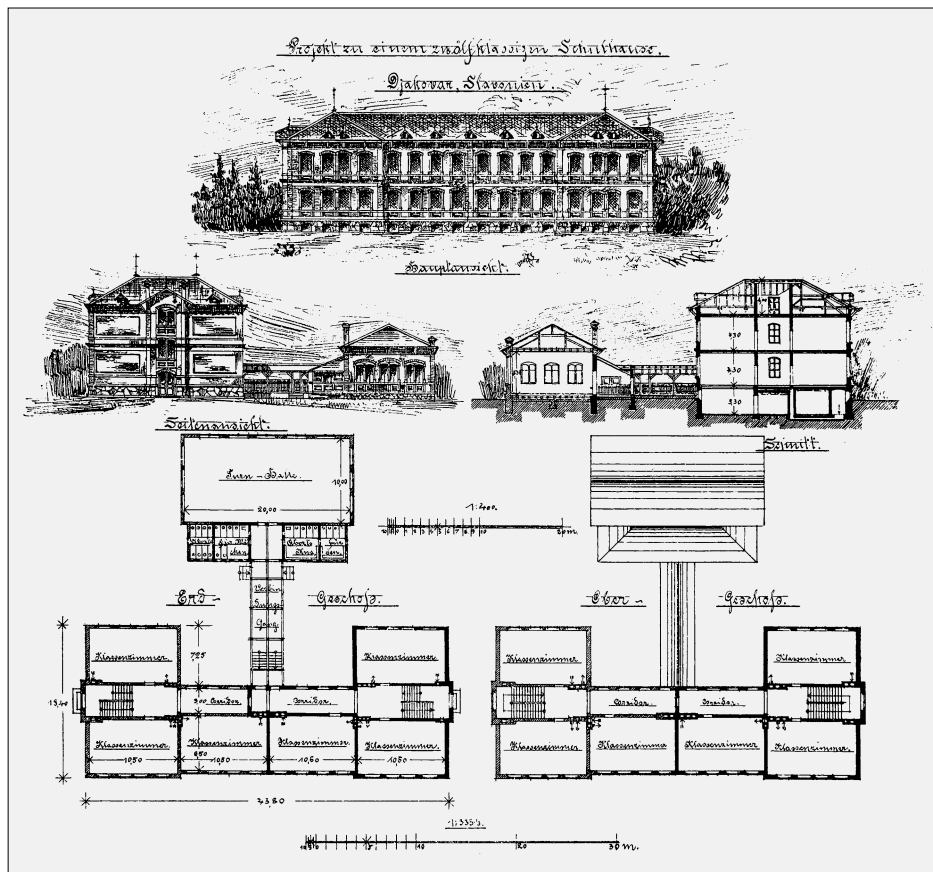

siječnja 1892., Kršnjavi je zatražio pregled svih zgrada koje pripadaju njegovu resoru – crkava, župnih i parohijskih domova, te dakako školskih zgrada.⁷⁸ Dvije godine poslije donosi potom i uredbu o gradnji novih i proširenju starih škola.⁷⁹ Od samoga početka svojega javnog djelovanja znao je da je uvjet „da nam se država obogati” podizanje škola⁸⁰ pa je mjesto predstojnika iskoristio kako bi po cijeloj zemlji započeo njihovu intenzivnu izgradnju ili obnovu – stoga su 1894. bila u realizaciji čak 164 projekta takvoga tipa.⁸¹

Sva njegova nastojanja išla su za time da se što prije smanji nepismenost u Hrvatskoj i podigne razina obrazovanosti. U svojim je nastojanjima znao često i neuspješno eksperimentirati s ciljem da što više uštedi i što prije dovrši projekte. Tako je u Svetoj Nedelji podigao 1894. školu – baraku od *papier-machea* proizvedenog u Češkoj, u kojoj su se djeca zimi smrzavala, dok je ljeti zbog vrućine u njoj bilo nemoguće držati nastavu, tako da je već 1906. morala biti razmontirana i prodana.⁸²

Drugi su projekti ipak bili uspješniji, bar što se tiče funkcionalnosti zgrada, ne toliko i njihova arhitektonskog rješenja – većinu je seoskih škola karakterizirao, naime, vrlo jednostavan izgled. Kako bi se u što većoj mjeri racionalizirala njihova izgradnja, jer i ban je upozorio Kršnjavoga da se pri izgradnji seoskih škola ne smije misliti na estetiku⁸³, izrađeni su tipski projekti koje je od kolovoza 1895. bilo obvezno koristiti⁸⁴, a koji su bili razrađeni u četiri tipa – za škole s jedan, dva, tri i četiri razreda.⁸⁵

Tko je autor ovih tipskih projekata, ponovno je teško s potpunom pouzdanošću reći. Naime, u svibnju 1894. Građevni je odsjek poslao Ludwigu & Hülssneru tipove za gradnju pučkih škola i stanova za učitelje „radi tiskanja opisa”.⁸⁶ Znači li to da su ti arhitekti samo trebali pripremati materijale za umnožavanje ili su ih prerađivali – nije dokraja jasno. Za pretpostaviti je ipak, na osnovi kasnijih na-

voda u arhivskim izvorima⁸⁷, da su lajpciški arhitekti imali autorski udjel u izradi tipskih (‘normalnih’) projekata za škole i učiteljske stanove u Hrvatskoj. Njihov potpis, međutim, ne stoji na tim projektima, objavljenima od strane Zemaljske vlade 1895. godine (Sl. 24.).⁸⁸ Ti se projekti međusobno razlikuju samo po broju učionica i prozorskih osi. Karakterizira ih iznimna jednostavnost arhitektonskog rješenja, što je nesumnjivo, osim težnjom za uštedama, bilo uvjetovano i težnjom za lakšom i bržom izvedbom građevina.

SL. 22. LUDWIG & HÜLSNER: PROJEKT ZA ZGRADU ŠKOLE S 12 UČIONICA U ĐAKOVU, 1894.

FIG. 22 LUDWIG & HÜLSNER: DESIGN FOR THE SCHOOL BUILDING WITH 12 CLASSROOMS IN ĐAKOVO, 1894

SL. 23. GRAĐEVNI ODSJEK ZEMALJSKE VLADE (FR. WONDERKA), PREMA LUDWIGU & HÜLSNERU (?): PROJEKT ZA PREUREĐENJE SKLADIŠTA ŠIMATOVAC ZA POTREBE ŠKOLE U KRALJEVICI, KOLOVOZ 1895.

FIG. 23 BUILDING DEPARTMENT OF THE CROATIAN PROVINCIAL GOVERNMENT (FR. WONDERKA), ACCORDING TO LUDWIG & HÜLSNER (?); DESIGN FOR ADAPTIVE REUSE OF THE WAREHOUSE ŠIMATOVAC AS THE SCHOOL IN KRALJEVICA, AUGUST 1895

82 ČUVAJ, 1913.b: 188-189

83 *** 1895.e: 3

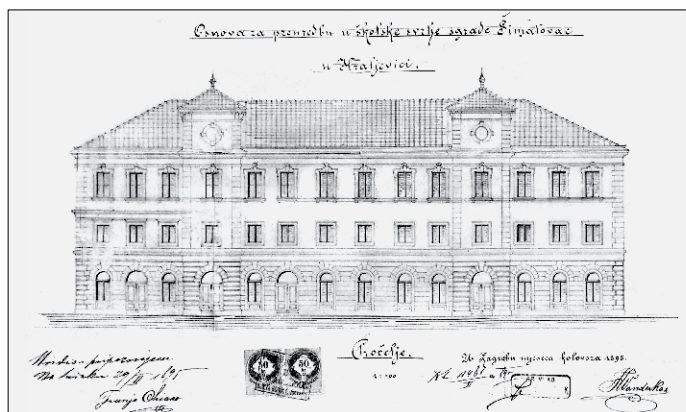
84 *** 1895.c: 150-163

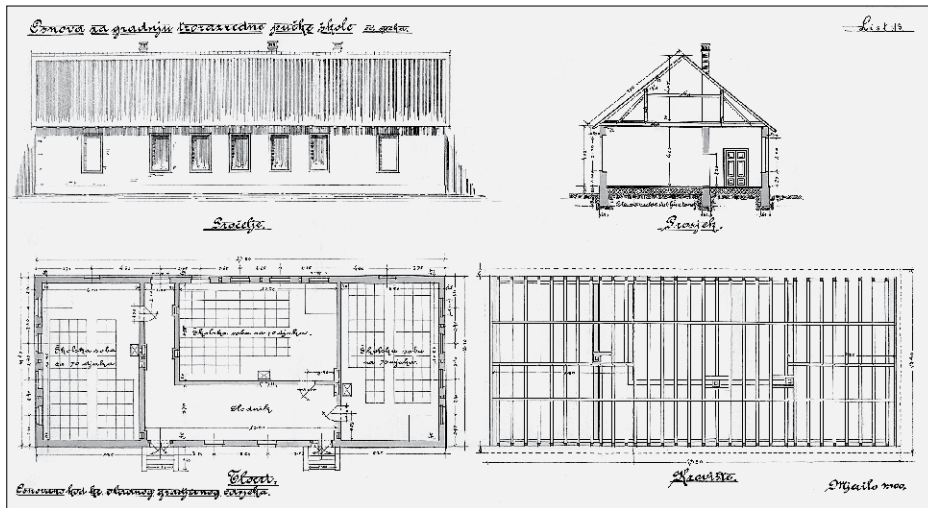
85 *** 1895.e: 3

86 HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 9, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapis br. 6698, 25.5.1894.

87 HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 10, Urudžbeni zapisnik, 1894., zapis br. 17733, 19.11.1894. „Uredovno pospješuje se zgotovljenje i pomnažanje normalnih nacrti za školske zgrade u tiskari F. Gröbera po arhitektu L. & H. u Lipskom; br. 19527, 21.12.1894.” L & H povračaju normalne nacрте za školske zgrade i racun B. A. Dathe za ispravke istih, u iznosu od 180 for.”

88 HR-HDA-79, UOZV-GO, KTO, kut. 5470 (1), br. 4-1895., *Sbirka osnova za gradnju jednostavnih pučkih školskih sgrada i posebnih učiteljskih stanova u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Kr. Hrv. Slav.-Dalm. Zemaljska vlada, Odjel za bogostovije i nastavu, Zagreb, ozujak, 1895.*

SL. 24. GRAĐEVNI ODSJEK ZEMALJSKE VLADE: TIPSKE PROJEKTI ZA IZGRADNJU TRORAZREDNE PUČKE ŠKOLE U HRVATSKOJ, 1895.

FIG. 24 BUILDING DEPARTMENT OF THE CROATIAN PROVINCIAL GOVERNMENT: STANDARDIZED PROJECTS FOR THE CONSTRUCTION OF A THREE-GRADE ELEMENTARY SCHOOL IN CROATIA, 1895

Gotovo istodobno s radom na tipskim projektima za seoske škole, u rujnu 1894. godine Ludwig & Hülsner rade i tipske projekte za zgrade župnih stanova i parohijskih domova u Hrvatskoj⁸⁹, no ni oni se nisu mogli pronaći u arhivskom gradivu Odjela za bogoštvlje i nastavu Zemaljske vlade.

Ako su Ludwig & Hülsner doista autori tipskih projekata po kojima su se izvodile seoske škole, stanovi učitelja, te župni i parohijski domovi, broj njihovih realiziranih građevina u Hrvatskoj zapravo je golem, no koliko ih je točno bilo, zasad se još uvijek ne može pouzdano reći, a pitanje je hoće li se ikada i moći s obzirom na stupanj sačuvanosti arhivske građe.

PROJEKTI TVRTKE LUDWIG & HÜLSSNER ZA BOLNICE U HRVATSKOJ

LUDWIG & HÜLSSNER: PROJECTS FOR THE CROATIAN HOSPITALS

Gotovo svi poslovi koje su Ludwig i Hülsner radili u Hrvatskoj izrađeni su za građevine resora koje je pokrивao Odjel za bogoštvlje i nastavu, osim projekata za bolnice. Čini se da je i Građevni odsjek – koji se u to doba nalazio unutar Unutarnjeg odjela Zemaljske vlade i koji je, dakle, bio nezavisan od utjecaja Kršnjavoga – uvidio kvalitetu projekata toga arhitektonskog biroa pa je od njih stoga odlučio naručiti u ožujku 1894. godine i tipske projekte za bolničke zgrade u Hrvatskoj.⁹⁰ Taj nas postupak opet čudi s obzirom na okolnost da je u Zagrebu živio arhitekt koji se specijalizirao za projektiranje bolničkih zgrada, Kuno Waidmann, i koji je bio jedan od rijetkih hrvatskih arhitekata koji je, zahvaljujući toj svojoj specijalizaciji i ugledu što ga je uživao, dobio priliku realizirati projekte u raznim po-

krajinama u Monarhiji (Dalmaciji, Austrijskom primorju, Koruskoj, Ugarskoj itd.).⁹¹

Za pretpostaviti je da je presudilo iskustvo Ludwiga & Hülsnera u izradi tipskih projekata. U preporuci Građevnog odsjeka Zdravstvenom odsjeku Zemaljske vlade da se angažiraju ti arhitekti istaknuto je, naime, da se oni „uz projektiranje škola također izradjivanjem potankih operata za bolnice specialno bave te [su] u toj vrsti građevinah velikoga izkustva stekli“. Tipski odnosno, kako se opet u izvorima ističe, *normalni* projekt trebao je biti primjenjivan „za gradnje omanjih bolnica (do 40 kreveta)“, te je trebao odgovarati „svim modernim zahtjevom hygiene“, a naručen je „jer će se takav lahko dati u svakom slučaju prama lokalnim odnosajim priu-desiti te što će takav projekt biti od trajne vrijednosti“.⁹² Osim glavne zgrade bolnice on je uključivao i čitav niz drugih građevina – paviljon za zarazne bolesti, zgradu kućanstva, ledenicu, mrtvačnicu, koridor koji ih veže itd. Prema zahtjevima Zemaljske vlade ukupna cijena podizanja takvoga kompleksa nije smjela prijeći 40.000 forinta⁹³, što se odmah pokazalo nemogućim⁹⁴, tako da su po završnom projektu troškovi izgradnje projicirani na iznose između 56.104,30 i 59.250,47 forinta. Skuplja se varijanta odnosila na bolnice sa sustavom centralnoga grijanja.⁹⁵

Ludwig & Hülsner završili su tipske projekte sa svom ostalom popratnom dokumentacijom već od srpnja 1894. godine.⁹⁶ Sačuvani su u zbirci nacrti Hrvatskoga državnog arhiva pa su dostupni za analizu (Sl. 25.).⁹⁷ Njihovim pregledom pokazalo se da projekte treba „prama faktičnim odnosajim ovdašnjih okolnostih, te prama uputama predstojnika Zdravstvenoga odsjeka popuniti te nje koje dielove i objekte sasma na novo osnovati te sve sa postojećimi građevnimi propisi uskladiti“. Korekcija projekata s prijevodom svih materijala na hrvatski jezik izvedena je do sredine travnja 1895. pod nadzorom Građevnog odsjeka, odnosno inženjera Josipa Chvale od strane *civilnih tehnika* Hudeca i Gustava Hermann (Sl. 26.). Istodobno, oni su izradili i projekt za manje bolnice od 29 kreveta. Sve je te tipske projekte Građevni odsjek potom

⁸⁹ HR-HDA-80, ZVBiN, knjiga 10, Urudzbni zapisnik, 1894., zapis br. 13949, 17.9.1894. L. & H. izrada normalnih građevnih osnova za parohijske domove; zapis br. 19652, 23.12.1894. L. & H. predlažu tri originalna nacrti za župne dvorove, odnosno parohijske domove.

⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV, kut. 1576, sv. 14/2, 13251/94, dok. br. 13251-1894., Građevni odsjek uredovno, Zagreb, 16.3.1894.

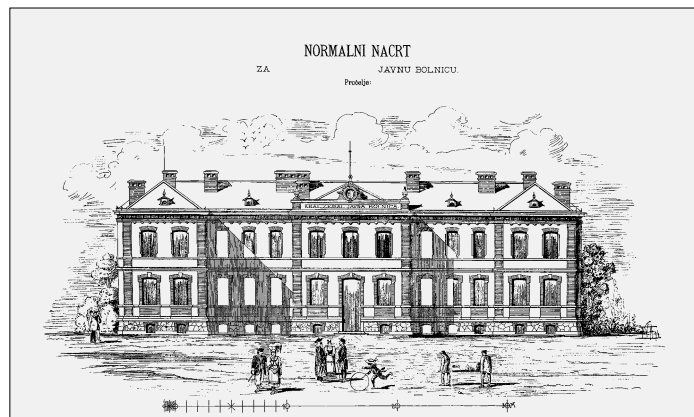
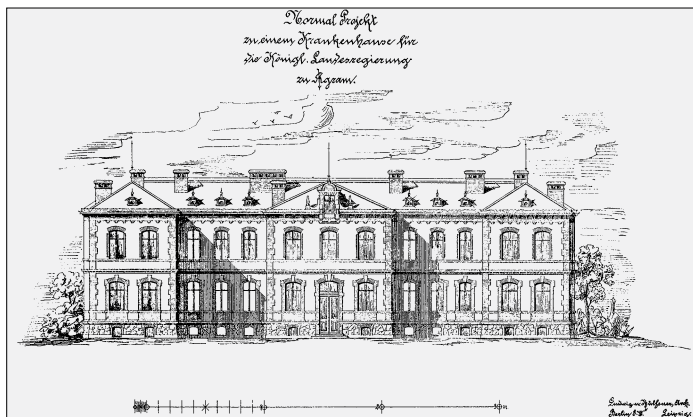
⁹¹ CVITANOVIĆ, 1969: 11; RADOVIĆ MAHEČIĆ, 1999: 163-176

⁹² HR-HDA-79, UOZV, kut. 1576, sv. 14/2, 13251/94, dok. br. 13251-1894., Građevni odsjek uredovno, Zagreb, 16.3.1894.

⁹³ Isto, dok. br. 15162-1894., UOZV Ludwigu & Hülsneru, Zagreb, 31.3.1894.

⁹⁴ Isto, dok. br. 17719, Ludwig & Hülsner Zemaljskoj vladi, Leipzig, 6.4.1894.

dao umnožiti u stotinu primjeraka kod tiskare Albrecht u Zagrebu.⁹⁸ Projekti su u srpnju 1895. poslani na 53 različite adrese, županijskim i kotarskim organima vlasti te gradskim poglavarstvima po Hrvatskoj i Slavoniji koji su trebali „shodnu odredbu učiniti, da se novo izvesti se imajuće javne bolnice ili pojedine sgrade po ovih normalnih nacrtih projektiraju te mjestnim okolnostim priudese”⁹⁹ (Sl. 27.).

Projekt Građevnog odsjeka donekle je modificirao rješenje Ludwiga & Hülssnera – drukčije je riješio središnji dio glavnoga pročelja sa zabatom. Ostatak pročelja identičan je izvorniku, a i u smislu prostornog ustrojstva, kako cijeloga bolničkoga kompleksa tako i pojedinačnih zgrada unutar kompleksa, odstupanja od izvornog projekta minimalna su, pa Ludwigu & Hülssneru nesumnjivo pripada autorstvo tipskog projekta za bolnice u Hrvatskoj. Projekt za manje bolnice daleko više odstupa od projekta Ludwiga & Hülssnera, te se on može smatrati djelom inženjera Građevnog odsjeka.

Lokalni su inženjeri ili, u pojedinim slučajevima, inženjeri Građevnog odsjeka Zemaljske vlade trebali te *normalne* projekte dalje prerađivati i prilagođavati lokalnim potrebama, kao što je bio slučaj i sa školskim zgradama. Na žalost, i u ovom slučaju zbog fragmentarno sačuvane arhivske građe Građevnog od-

sjeka ne može se s potpunom preciznošću reći koliko su puta ti projekti doista iskorišteni i u kojim su sve mjestima realizirane bolničke zgrade po projektima Ludwiga & Hülssnera.

Sigurno je tek da je bolnica u Brodu na Savi (Slavonskom Brodu) sagrađena po tome projektu. Izvori otkrivaju da je u trenutku kad je 1896. godine počela izgradnja bolnice, Gradsko poglavarstvo Broda poslalo Zemaljskoj vladi projekte i troškovnike za bolnicu „koji su točno izradjeni, napram od Visoke vlade dobivenih normalnih nacrtah...”¹⁰⁰ Bolnica je završena 1898.¹⁰¹ i doista se u njezinu rješenju i pročelja i prostornom ustrojstvu jasno uočava da je izvedena prema projektu za tipске bolnice Građevnog odsjeka Zemaljske

SL. 25. LUDWIG & HÜLSSNER: TIPSKI PROJEKT ZA BOLNICU KRALJEVSKE ZEMALJSKE VLADE U ZAGREBU, GLAVNO PROCELJE, 1894.

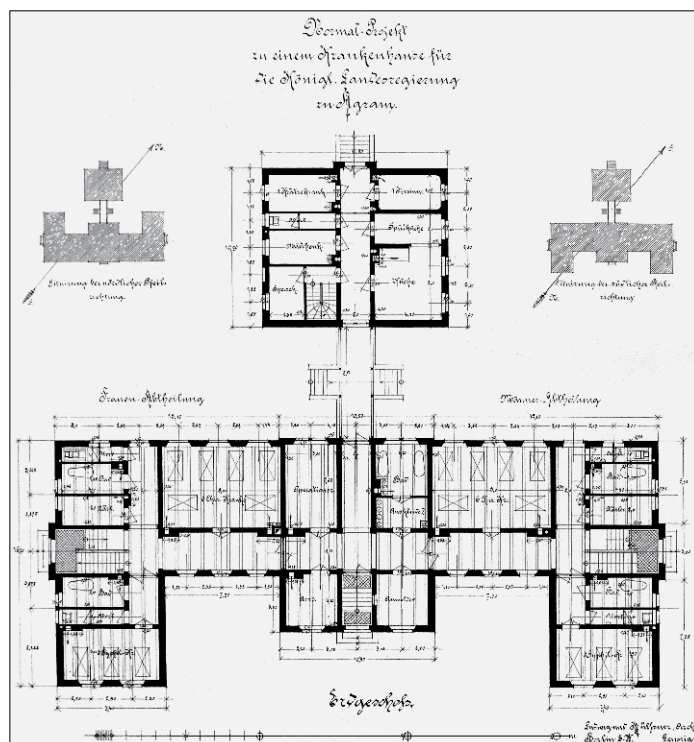
FIG. 25 LUDWIG & HÜLSSNER: STANDARDIZED PROJECT FOR THE HOSPITALS OF THE CROATIAN ROYAL PROVINCIAL GOVERNMENT IN ZAGREB, FRONT, 1894

SL. 26. HUDEC I GUSTAV HERMANN (POTPISANI K.V.H.): TIPSKI PROJEKT ZA BOLNICU KRALJEVSKE ZEMALJSKE VLADE U ZAGREBU, GLAVNO PROCELJE, 1895.-1896. (DIJELOMIČNO PRERADENI PROJEKT LUDWIGA & HÜLSSNERA)

FIG. 26 HUDEC AND GUSTAV HERMANN (SIGNED K.V.H.): STANDARDIZED PROJECT FOR THE HOSPITALS OF THE CROATIAN ROYAL PROVINCIAL GOVERNMENT IN ZAGREB, FRONT, 1895-1896 (PARTIAL REDESIGN OF LUDWIG & HÜLSSNER'S PROJECT)

SL. 27. LUDWIG & HÜLSSNER: TIPSKI PROJEKT ZA BOLNICU KRALJEVSKE ZEMALJSKE VLADE U ZAGREBU, TLOCRT PRIZEMLJA, 1894.

FIG. 27 LUDWIG & HÜLSSNER: STANDARDIZED PROJECT FOR THE HOSPITALS OF THE CROATIAN ROYAL PROVINCIAL GOVERNMENT IN ZAGREB, GROUND-FLOOR PLAN, 1894

⁹⁵ Isto, dok. br. 19960, Izvjesje Građevnog odsjeka o tipskim projektima za bolnice, Zagreb, 20.5.1894.

⁹⁶ Isto

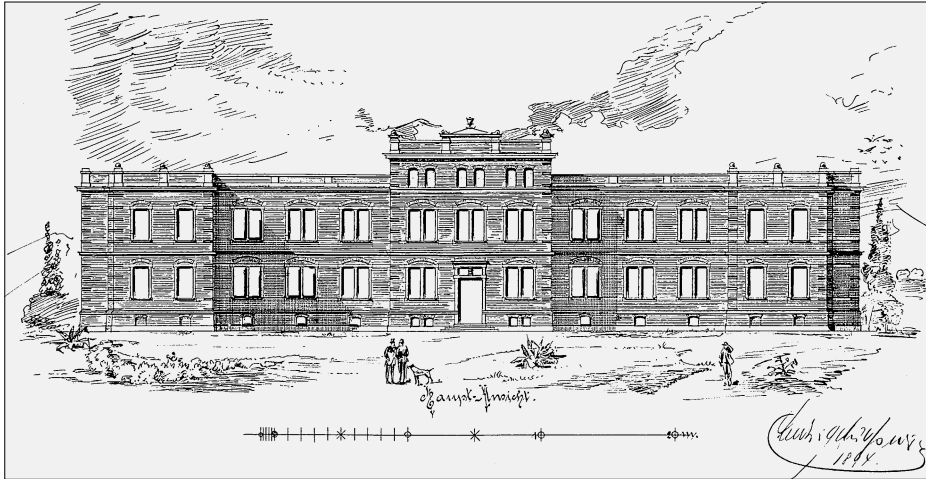
⁹⁷ HR-HDA-905, ZGN, br. V-59

⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV, kut. 1576, sv. 14/2, 13251/94, dok. br. 32381, Građevni odsjek predlaže račun tiskare C. Albrechta, Zagreb, 13.7.1895.

⁹⁹ Isto, dok. br. 32381-1895., Zemaljska vlada županijskim i kotarskim oblastima, gradskim poglavarstvima itd., Zagreb, 13.7.1895.

¹⁰⁰ Isto, dok. br. 34308-1896., Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi Zemaljskoj vladi, br. 4284-1896., Slavonski Brod, 9.6.1896.

¹⁰¹ BALEN, JANDRIĆ, 2000: 16

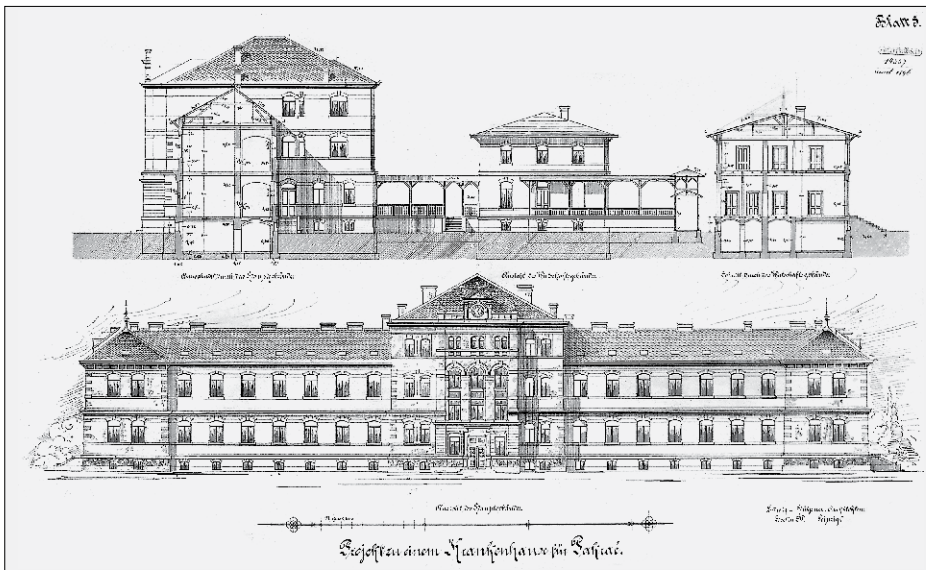

SL. 28. LUDWIG & HÜLSSNER: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE BOLNICE U SISAKU, 1894.

FIG. 28 LUDWIG & HÜLSSNER: UNBUILT PROJECT FOR THE MAIN FAÇADE OF THE HOSPITAL IN SISAK, 1894

SL. 29. LUDWIG & HÜLSSNER: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA SREĐIŠNJU ZGRADU KRALJEVSKE ZEMALJSKE JAVNE BOLNICE U PAKRACU, 1894.

FIG. 29 LUDWIG & HÜLSSNER: UNBUILT PROJECT FOR THE CENTRAL BUILDING OF THE ROYAL PROVINCIAL PUBLIC HOSPITAL IN PAKRAC, 1894

vlade, odnosno prema dijelom prerađenim projektima Ludwiga & Hülssnera.

Po ovim se projektima planirala izgradnja bolnice i u Senju, gdje je trebala biti izvedena samo glavna zgrada, a ne cijeli bolnički kompleks¹⁰², no nije se moglo ustanoviti je li ona na kraju doista realizirana.

U godinama koje dolaze tipski su projekti modificirani katkada i u većoj mjeri – što zbog estetskih, što, u još većoj mjeri, utilitarnih razloga, odnosno potreba za izgradnjom veće zgrade, kako nam pokazuje slučaj Gradske bolnice u Varaždinu, sagrađene 1896.-1898. troškovima od oko 100.000 forinta.¹⁰³ Naime, i oblikovno rješenje varaždinske bolnice pokazuje brojne srodnosti s projektom Ludwiga & Hülssnera, samo zgrada ima nešto veći broj prozorskih osi – 17, dok je tipskim projektom bila predviđena izgradnja zgrade s 13 prozorskih osi.

Osim tipskih projekata Građevni je odsjek Zemaljske vlade od Ludwiga & Hülssnera u prvoj polovici 1894. naručio još tri izdvojena projekta za bolnice u Hrvatskoj – za Viroviticu, Sisak i Pakrac.¹⁰⁴

Projekt Ludwiga & Hülssnera za Gradsku opću javnu bolnicu u Sisku je sačuvan¹⁰⁵, no po njemu ova građevina nije bila izvedena (Sl. 28.). Sisačka bolnica, sagrađena 1895.-1896.¹⁰⁶, izvedena je prema projektu koji neuporedivo više nalikuje tipskim projektima Ludwiga & Hülssnera i Građevnog odsjeka. Arhitektonska je plastika pročelja te građevine doduše nešto drukčija, raskošnija i 'renesansnija', ali prostorno je ustrojstvo vrlo slično. Ne može se isključiti mogućnost da je i tu verziju fasade projektirao lajpcicki biro jer se na memorandumu tvrtke Alfreda Ludwiga u spomenutom dopisu hrvatskoj Zemaljskoj vladi iz 1896. godine, poslanom nakon razlaza s Theodorom Hülssnerom, spominje realizirani projekt za Sisak, kao i za Viroviticu.¹⁰⁷

Projekt za virovičku bolnicu nije se mogao pronaći u Hrvatskom državnom arhivu, no zgrada stare bolnice u ovome mjestu također pokazuje sličnosti s navedenim tipskim projektima iz 1895. pa se može pretpostaviti da je bar djelomično izvedena prema projektima Ludwiga & Hülssnera, s time da su joj katovi i kroviste nešto viši.

Konačno, Ludwig i Hülssner izradili su i raskošan projekt za izgradnju velikoga bolničkog kompleksa u Pakracu (Sl. 29.). U tome je mjestu Zemaljska vlada, naime, odlučila sagraditi najveću bolnicu na potezu između

SL. 30. GRAĐEVNI ODSJEK ZEMALJSKE VLADE: IZVEDENI PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE SREĐIŠNJE ZGRADE KRALJEVSKE ZEMALJSKE JAVNE BOLNICE U PAKRACU, OKO 1896.

FIG. 30 BUILDING DEPARTMENT OF THE PROVINCIAL GOVERNMENT: BUILT PROJECT – FRONT OF THE CENTRAL BUILDING OF THE ROYAL PROVINCIAL PUBLIC HOSPITAL IN PAKRAC, AROUND 1896

Osijeka i Zagreba, za 200 bolesnika. Kako bi se uštedjelo, odustalo se od paviljenskog sustava izgradnje i odlučeno je podići veliku glavnu zgradu koja bi bila povezana koridorima s ostalim građevinama – paviljonima za oboljele od sifilisa i za kužne bolesti, zgradom kucanstva, mrtvačnicom, gospodarskom zgradom i ledenicom. Sukladno veličini, njezini su troškovi izgradnje daleko nadmašivali troškove izgradnje bolnica po tipskim projektima i dosežali su oko 150.000 forinta.¹⁰⁸ Zgrada je izvedena 1896.-1897.¹⁰⁹, ali po projektu koji se uvelike razlikuje od prvotnog projekta Ludwiga & Hülssnera. Naime, „prva osnova morala se je opetovano preraditi, jer je kod potankog proračunavanja troškova preliminirana svota prekoračena bila. Nakon izradbe nove osnove prihvaćena je ista po kr. vlad. Zdravstvenom odsjeku definitivno za izvedenje, ter na temelju iste je i detaljni nacrt izradjen, pa po njemu gradnja izvedena“¹¹⁰. I ovaj je put inženjer Građevnog odsjeka Josip Chvála nadzirao izradu novih projekata koji se u oblikovnom smislu bitno razlikuju od projekata Ludwiga & Hülssnera – glavna zgrada po izvedbenom projektu ima daleko jednostavnija rješenja pročelja (Sl. 30.). Od prvotnoga se projekta odstupilo i odustajanjem od izgradnje brojnih zgrada kompleksa. Nadalje, glavna zgrada bolnice bitno je smanjena – s 24 na 19 prozorskih osi; promijenjeno joj je i prostorno ustrojstvo, a od projekta Ludwiga & Hülssnera zadržano je tek da središnji rizalit ima dva kata, dok ostatak zgrade ima samo jedan kat, te da se i bočni krajevi lagano rizalito isturuju. Za tu se građevinu, dakle, ne može reći da je izvedena prema projektu Ludwiga & Hülssnera.

Svi projekti Ludwiga & Hülssnera za bolnice u Hrvatskoj u oblikovnom su smislu srodni njihovim projektima za ilocku školu ili gospicki internat. Karakterizira ih vrlo jednostavna dekoracija temeljena u pojedinim motivima na (neo)renesansnim predloscima i za taj arhitektonski biro vrlo karakteristični prozori i vrata zaključeni segmentnim lukom. Nešto je raskosnije rješenje bilo predviđeno samo za

središnji dio pročelja pakračke bolnice, pa je šteta što taj projekt nije realiziran jer bi time Pakrac dobio monumentalnu neorenesansnu građevinu kakve se rijetko susreću u Hrvatskoj u manjim mjestima.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Škole podignute prema projektima Ludwiga & Hülssnera ubrajaju se u najmonumentalnija ostvarenja hrvatske javne arhitekture kraja 19. stoljeća. Redovito su stoga projekti za njih izlagani na austrougarskim i međunarodnim izložbama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, najprije na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine¹¹¹, a potom na Svjetskoj izložbi u Parizu u takozvanoj Pariškoj sobi (koja se danas nalazi u stalnom postavu Hrvatskoga školskog muzeja).¹¹² Svojom reprezentativnošću oni su, naime, najbolje svjedočili o prosperitetu Hrvatske i o radu hrvatske Zemaljske vlade na napretku zemlje. Paradoksalno, na određeni način, s obzirom na goleme otpore s kojima se u njihovoj realizaciji suočio Iso Kršnjavi.

Usprkos političkim otporima i neimaštini, po projektima Ludwiga & Hülssnera naposljetku je realizirano najmanje dvanaest većih građevina u Hrvatskoj: sedam škola (u Zagrebu, Susaku, Novoj Gradiski, Karlovcu, Rumi, Iloku i Gospiću), internat u Gospiću i najmanje četiri bolnice (u Brodu na Savi i djelomično u Varazdinu, Sisku i Virovitici), što je respektabilan broj s obzirom na to da su sve projekte izradili tijekom jedne godine – 1894.

Njihovo naručivanje i realizacija pokazatelj su postojanja jedinstvenog kulturnog područja u srednjoj Europi krajem 19. stoljeća te estetskih nazora toga doba i načina na koji su se oni prilagođavali financijskoj i političkoj situaciji. Okolnost da je velik dio projekata koje su ti lajpciški arhitekti radili za Hrvatsku tipskoga karaktera, omogućuje uvid u racionalizaciju, pojeftinjenje i ubrzanje postupaka izvedbe javnih građevina hrvatske Zemaljske vlade na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. -a- (1896.), *U Rumi, koncem rujna*, „Narodne novine“, 229 (6.10.1896.): 4-5, Zagreb
2. BALEN, I.; JANDRIĆ, M. (2000.), *Prof. dr. Josip Bencević u Slavonskom Brodu*, „Medicinski vjesnik“, 32 (1-4): 15-20, Zagreb
3. BOSKOVIC, Đ. (2011.), *Ruma u prošlosti – istorijski pregled*, Zavičajni muzej Ruma, Gradska biblioteka „Atanasije Stojković“, Ruma
4. BUTKOVIĆ MIČIN, L. (2015.), *Iso Kršnjavi i školstvo riječke regije: Kraljevska velika gimnazija na Susaku i Kraljevska nautička škola u Bakru*, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj* [ur. MANCE, I.; MATIJEVIĆ, Z.], Institut za povijest umjetnosti, Hrvatski institut za povijest: 199-211, Zagreb
5. CHVALA, J. (1896.a), *Nove srednje škole u Zagrebu*, „Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji“, XV/1 (15.1.1896.): 1-7, Zagreb
6. CHVALA, J. (1896.b), *Nova gimnazija na Susaku*, „Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji“, XV/4 (15.6.1896.): 51-52, Zagreb
7. CUVAJ, A. (1913.a), *Grada za povijest školstva – svezak VIII*, Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogost. i nastavu, Zagreb
8. CUVAJ, A. (1913.b), *Grada za povijest školstva – svezak IX*, Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogost. i nastavu, Zagreb
9. CVITANOVIC, Đ. (1978.), *Arhitektura monumentalnog historizma u urbanizmu Zagreba*, „Život umjetnosti“, 26-27: 127-160, Zagreb
10. CVITANOVIC, Đ. (1969.), *Arhitekt Kuno Waidmann*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XVI, Zagreb
11. DAMJANOVIĆ, D. (2013.), *Arhitekt Herman Bollé*, Leykam international, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
12. DAMJANOVIĆ, D. (2015.), *Iso Kršnjavi i arhitektura historizma u Hrvatskoj*, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj. Zbornik radova znanstvenog skupa* [ur. MANCE, I.; MATIJEVIĆ, Z.], Institut za povijest umjetnosti, Hrvatski institut za povijest: 240-256, Zagreb
13. DAMJANOVIĆ, D. (2018.), *In the Shadow of Budapest (and Vienna) – Architecture and Urban Development of Zagreb in the Late 19th and Early 20th Centuries*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung / Journal of East Central European Studies“, 67 (4): 522-551, Marburg
14. DOLGNER, D. (1993.), *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900*, E.A. Seemann, Leipzig
15. DOŠEN, A. (2018.), *Urbanizam i arhitektura grada Gospića od polovine 18. stoljeća do osamdesetih godina 20. stoljeća*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
16. HERMAN KAURIC, V. (2004.), *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod
17. HORVAT, R. (1993.), *Povijest grada Varazdina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad – Varazdin, Grad Varazdin, Varazdin
18. IVANCEVIĆ, N. (2001.), *Škole*, u: *Arhitektura historizma u Rijeci, 1845.-1900.* [ur. GLAVOČIĆ, D.], Moderna galerija Rijeka, Muzej moderne i suvremene umjetnosti: 266-291, Rijeka

¹⁰² HR-HDA-79, UOZV, kut. 1576, sv. 14/2, 13251/94, dok. br. 19960, Izvješće Građevnog odsjeka o tipskim projektima za bolnice, Zagreb, 20.5.1894.

¹⁰³ HORVAT, 1993: 443, 450

¹⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV, kut. 1576, sv. 14/2, 13251/94, dok. br. 36908-1894., Ludwig & Hülssner Zemaljskoj vladi, Leipzig, 23.6.1894.

¹⁰⁵ HR-HDA-905, ZGN, br. V-23

¹⁰⁶ MAROVIĆ, 1970: 188-189; ŽEGOR, 2004: 5

¹⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV, kut. 1434, god. 1894.-1896., sv. 10-8 (grad.), dok. br. 74407-1896.

¹⁰⁸ SITZER, 1899.a: 2

¹⁰⁹ SITZER, 1899.a: 3, SITZER, 1899.b: 20. O pakračkoj bolnici i u: HERMAN KAURIC, 2004: 340-350

¹¹⁰ SITZER, 1899.a: 2

¹¹¹ MARUŠEVIĆ, 1992: 11

¹¹² RAPO, 2006: 206-207

19. IVANKOVIĆ, G.M. (2000.), *Historicistička arhitektura u Slavoniji*, u: *Historicizam u Hrvatskoj* [ur. MALEKOVIĆ, V.], knjiga I, Muzej za umjetnost i obrt: 187-193, Zagreb
20. JURIC, Z. (1987.), *Školski forum u Zagrebu*, „Čovjek i prostor”, 9 (414): 14-15, Zagreb
21. JURIC, Z. (1999.), *Školski forum u Zagrebu*, „Prostor”, 7 (1/17): 49-68, Zagreb
22. JURIC, Z. (2000.), *Školski forum u Zagrebu*, u: *Historicizam u Hrvatskoj* [ur. MALEKOVIĆ, V.], knjiga I, Muzej za umjetnost i obrt: 116-125, Zagreb
23. -k- (1896.), *Die Schulbauten und die Canalisirung in Karlstadt*, „Agramer Zeitung”, 58 (10.3.1896.): 5-6, Zagreb
24. KNEŽEVIĆ, S. (2003.), *Zagrebu u središtu*, Barbat, Zagreb
25. KRŠNJAVA, I. (1905.), *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba*, „Hrvatsko kolo”, 1: 215-307, Zagreb
26. KRŠNJAVA, I. (1986.), *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knjiga I. [ur. MAJETIĆ, A.], Mladost, Zagreb
27. KRŠNJAVA, I. [?] (1881.), *Listovi iz Magjarske, I*, „Narodne novine”, 207 (12.9.1881.): 5, Zagreb
28. KRŠNJAVA, I. (1874.), *Kako da nam se država obožati?*, „Vienac”, 20 (16.5.1874.): 317-319, Zagreb
29. L. M. (1896.), *U Iloku, 13. rujna*, „Narodne novine”, 212 (16.9.1896.): 3, Zagreb
30. LOZZI BARKOVIĆ, J. (1995.), *Gimnazija u Susaku*, u: *Zgrada gimnazije na Susaku 1896.-1996.* [ur. PAVIĆ, K.], Prva hrvatska susacka gimnazija u Rijeci: 29-43, Rijeka
31. LOZZI BARKOVIĆ, J. (2000.), *Arhitektura historizma u Hrvatskom primorju i Istri*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I. [ur. MALEKOVIĆ, V.], Muzej za umjetnost i obrt: 221-229, Zagreb
32. LUDWIG, A. (1900.), *Neue Schulhäuser, I. Serie. Eine Sammlung ausgeführter Entwürfe öffentlicher Schulbauten mit Berücksichtigung der Verhältnisse auf dem Lande nebst übersichtlicher Zusammenstellung der Herstellungskosten*, Verlag von Konrad Wittwer, Stuttgart
33. LUDWIG, A.; HÜLSSNER, T. (1893.), *Neue Schulhäuser, II. Serie. Eine Sammlung ausgeführter Entwürfe öffentlicher Schulbauten mit Berücksichtigung der Verhältnisse auf dem Lande nebst übersichtlicher Zusammenstellung der Herstellungskosten*, Verlag von Konrad Wittwer, Stuttgart
34. MAROVIĆ, I. (1970.), *Sisak, grad i graditeljstvo*, Matica hrvatska Sisak, Muzej Sisak, Sisak
35. MARUŠEVSKI, O. (1986.), *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb
36. MARUŠEVSKI, O. (1992.), *Školski forum Ise Kršnjavoga*, Studija muzeja Mimara, 8, Zagreb
37. MILDE, K. (1981.), *Neorenaissance in der deutschen Architektur des 19. Jahrhunderts. Grundlagen, Wesen und Gültigkeit*, Verlag der Kunst, Dresden
38. PELISLAV (1894.), *U Gospicu, 20. rujna*, „Narodne novine”, 208 (12.9.1894.): 3-4, Gospić
39. RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (1999.), *Prilog poznavanju opusa Kune Waidmanna*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 23: 163-176, Zagreb
40. RAPO, V. (2006.), *Pariška soba – Hrvatski školski muzej: uspjesi hrvatskoga školstva na izložbama druge polovice 19. stoljeća / The Paris room – The Croatian School Museum: Achievements of Croatian Education on Exhibitions of the Second Half of 19th Century*, Hrvatski školski muzej, Zagreb
41. SITZER, L. (1899.a), *Nova zemaljska bolnica u Pakracu*, „Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji”, XX/1 (1.2.1899.): 2-5, Zagreb
42. SITZER, L. (1899.b), *Nova zemaljska bolnica u Pakracu*, „Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji”, XX/2 (1.3.1899.): 17-22, Zagreb
43. ŠIMETIN ŠEGVIĆ, F. (2014.), *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*, Srednja Europa, Zagreb
44. ŠTULHOFER, A. (2005.), *Sportska arhitektura u Zagrebu. Geneza sportskih lokacija i prostora*, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet i Naklada Jurčić, Zagreb
45. VIDMAR, D.; PELEH, N. (1998.), *Razvoj i uloga gimnazije*, u: *Nova Gradiska. U povodu 250. obljetnice osnivanja grada* [ur. ĐURIC, T.; PELEH, N.], Poglavarstvo grada Nova Gradiska, Nakladna kuća „Dr. Feletar”: 143-153, Nova Gradiska
46. VRBETIĆ, M. (1979.), *400 godina karlovačkog školstva*, SIZ društvene brige o djeci i odgoja i osnovnog obrazovanja Općine Karlovac, SIZ-ovi odgoja i usmjerenog obrazovanja Zajednice općina Karlovac, Karlovac
47. VUČETIĆ, R.; HANIČAR BULJAN, I. (2012.), *Nustar: Dvorac Khuen-Belassy*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
48. ŽEGOR, S. (2004.), *Gradska opća javna bolnica Sisak 1901/1945*, sumarni inventar fonda, Državni arhiv u Sisku, Sisak
49. *** (1892.), *Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade, odjela za bogostovlje i nastavu, od 2. siječnja 1892., br. 77., upravljena na sve kr. županijske oblasti, u predmetu izvještaja o gradjevnom stanju školskih sgrada, župnih (parohijalnih) crkava i župnih (parohijalnih) kuća*, „Sluzbeni glasnik Odjela za bogostovlje i nastavu”, I (31.1.1892.): 2-3, Zagreb
50. *** (1893.), *Uredba o gradnji novih i proširenju starih skola*, „Sluzbeni glasnik Odjela za bogostovlje i nastavu”, VI (30.6.1893.): 122-123, Zagreb
51. *** (1894.a), *Schulbauten*, „Agramer Zeitung”, 62 (16.3.1894.): 4, Zagreb
52. *** (1894.b), *Iskaz školskih građevina, koje će se izvesti tečajem godine 1894.*, „Sluzbeni glasnik Odjela za bogostovlje i nastavu”, III (31.3.1894.): 26-31, Zagreb
53. *** (1894.c), *Die neuen Mittelschulen*, „Agramer Zeitung”, 102 (4.5.1894.): 4, Zagreb
54. *** (1894.d), *Izvanredni proračun*, „Narodne novine”, 159 (13.7.1894.): 1-2, Zagreb
55. *** (1894.e), *Agram, 13. Juli*, „Agramer Zeitung”, 160 (13.7.1894.): 2, Zagreb
56. *** (1894.f), *U Novogradsci, 10. kolovoza*, „Narodne novine”, 185 (13.8.1894.): 3, Zagreb
57. *** (1895.a), *Kroatischer Landtag (Sitzung vom 14. Jänner)*, „Agramer Zeitung”, 11 (14.1.1895.): 2, Zagreb
58. *** (1895.b), *Aus dem Bezirke Neugradiska*, „Agramer Zeitung”, 35 (12.2.1895.): 4-5, Zagreb
59. *** (1895.c), *Naredba kr. zem. vlade, Odjela za bogostovlje i nastavu od 7. kolovoza 1895., br. 11743.*, „Sluzbeni glasnik Odjela za bogostovlje i nastavu”, VIII (15.8.1895.): 150-163, Zagreb
60. *** (1895.d), *Die Mittelschulbauten*, „Agramer Zeitung”, 235 (12.10.1895.): 13, Zagreb
61. *** (1895.e), *Aus dem Budgetausschusse*, „Agramer Zeitung”, 263 (15.11.1895.): 3, Zagreb
62. *** (1896.a), *Das neue Gymnasialgebäude in Susak*, „Agramer Zeitung”, 79 (4.4.1896.): 5, Zagreb
63. *** (1896.b), *U Novogradski, 2. rujna*, „Narodne novine”, 203 (4.9.1896.): 4, Zagreb
64. *** (1896.c), *Schuleinweihung*, „Agramer Zeitung”, 213 (17.9.1896.): 4, Zagreb
65. *** (1896.d), *Neue Volksschule*, „Agramer Zeitung”, 230 (7.10.1896.): 5, Zagreb

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Arhiv za likovne umjetnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb [HR-ALU-HAZU]
2. Državni arhiv u Karlovcu [HR-DAK]
3. Hrvatski državni arhiv, fond br. 79, Unutrašnji odjel Zemaljske vlade [HR-HDA-79, UOZV]
4. Hrvatski državni arhiv, fond br. 79, Unutrašnji odjel Zemaljske vlade, Kulturno tehnički odsjek [HR-HDA-79, UOZV-GO, KTO]
5. Hrvatski državni arhiv, fond br. 80, Odjel za bogostovlje i nastavu Zemaljske vlade [HR-HDA-80, ZVBiN]
6. Hrvatski državni arhiv, fond br. 804, Osobni fond Isidor Kršnjavi [HR-HDA-804, KI]
7. Hrvatski državni arhiv, fond br. 905, Zbirka građevinskih nacrti [HR-HDA-905, ZGN]
8. Staatsarchiv Leipzig, Registerband des Leipziger Amtsgerichts

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1., 14. Hrvatski školski muzej
- SL. 2. LUDWIG, 1900: Tafel 22
- SL. 3. Zbirka razglednica mr.sc. Ivana Bogavčića, Zagreb
- SL. 4. LUDWIG, 1900: Tafel 23
- SL. 5. HR-HDA-905, sign. II-99
- SL. 6. LUDWIG, 1900: Tafel 21
- SL. 7. LUDWIG, 1900: Tafel 20
- SL. 8. LUDWIG, 1900: Tafel 19
- SL. 9. LUDWIG & HÜLSSNER, 1893: Tafel 20
- SL. 10. Foto: autor, 4.11.2015.
- SL. 11. LUDWIG & HÜLSSNER, 1893: Tafel 23
- SL. 12. LUDWIG, 1900: Tafel 5
- SL. 13. Foto: autor, 19.5.2017.
- SL. 15. Foto: autor, 11.3.2020.
- SL. 16. HR-DAK, Zbirka građevinske dokumentacije za grad Karlovac, kut. 8, 1. 4.2., Visje građanske škole, Dječacka škola
- SL. 17. Razglednica ustupljena ljubaznošću kustosa Dorda Boskovića iz Zavičajnog muzeja Ruma
- SL. 18.-19. LUDWIG, 1900: Tafel 10
- SL. 20. LUDWIG, 1900: Tafel 2
- SL. 21. Foto: autor, 9.3.2012.
- SL. 22. LUDWIG, 1900: Tafel 2
- SL. 23. HR-HDA-80, ZVBiN, kut. 51, opći spisi svezak III., br. 371-471; sv. IV – 1894/131
- SL. 24. HR-HDA-80, UOZV-KTO, kut. 1 (5470)
- SL. 25., 27. HR-HDA-905, ZGN, br. V-59
- SL. 26. HR-HDA-905, ZGN, br. V-58
- SL. 28. HR-HDA-905, ZGN, br. V-23
- SL. 29. HR-HDA-905, ZGN, br. V-16
- SL. 30. SITZER, 1899.b: Prilog 4

SAŽETAK

SUMMARY

ARCHITECTURAL PRACTICE LUDWIG & HÜLSSNER AND THEIR WORK IN CROATIA FROM MONUMENTAL NEO-RENAISSANCE TO STANDARDIZED PROJECTS IN THE TWILIGHT OF HISTORICISM

This paper presents the work of the German architectural practice Ludwig & Hülssner, specifically their designs for public buildings in Croatia in the late 19th century. Sources from the State Archives in Leipzig reveal that their office was founded in 1882 and officially ceased to exist in 1897. Their company had two branch offices that operated in Leipzig (at 1, Mozartstrasse, relocated later at 19, Mozartstrasse) and in Berlin (initially at 4, Beuthestrasse, relocated later at 1/3, Neue Jacobstrasse). Unfortunately, no further details could be found about the education and early careers of the two architects after whom the office was named.

There are two publications sharing the same title *Neue Schulhäuser (New School Buildings)* that provide a rich source of information about their work. One of these was jointly published by the two architects in 1893 while the other one was published solely by Alfred Ludwig in 1900 although it contains the projects that had been made before their joint office was dissolved. According to these publications, their architectural practice was very productive at the time, mainly on the territory of the German empire. Their work extended beyond the scope of school building design and included the designs for other public buildings such as hospitals and meat processing plants, residential buildings and mixed-use residential and office buildings. As far as one can infer from the newer sources related to the history of Historicism in Germany, this architectural office was not ranked as one of the leading ones in the late 19th-century German architecture. Nevertheless, they were extremely important for the history of architecture in Leipzig and its surroundings.

Like most of their contemporaries, they used to design their public buildings in Neo-Renaissance style. The school buildings they designed in Germany show that their first choice was the northern, so-called German Neo-Renaissance style although they did not shun the Italian Neo-Renaissance when necessary. The latter was the style they used in their Croatian projects.

They started working in Croatia thanks to the first Croatian art historian Iso Kršnjavi, head of the Department of Religious and Educational Affairs of the Croatian Provincial Government between 1891 and 1896 (some sort of the then minister of Cul-

ture, Education and Religions in the Croatian autonomous province of the Austro-Hungarian Monarchy). Kršnjavi used his position to carry out a series of reforms. Some of them were targeted at public architecture. He was keen to raise the quality of the architectural projects in Croatia. With this aim in view, he did not hesitate to withdraw some projects from the Department of Construction of the Croatian Provincial Government because he did not consider that their engineers were competent enough to design rather complex projects such as churches, schools, and other educational and cultural buildings. Instead, he entrusted such projects to the renowned and highly qualified Croatian architects, notably Herman Bollé, Kuno Waidmann, Josip Vancas and others. Only rarely did he decide to hire non-Croatian architects or launch competitions – mostly in cases when particular buildings appeared to be technically too complex for the Croatian architects (such as the Croatian National Theatre in Zagreb) or when he thought that it would be wiser to use foreign architects and rely on their rich experience in building certain types of buildings (as was the case with the architectural practice Ludwig & Hülssner).

He found out about the architectural practice Ludwig & Hülssner from the above mentioned publication from 1893 featuring their school projects and invited them to take part in the competition for the designs of the so-called School Forum in Zagreb (1893-1894). Although none of the competition entries won the first award, Kršnjavi considered the Ludwig & Hülssner's project entirely acceptable for the realization. As a result, he called on them to produce new, partly altered designs for the part of planned School Forum, the secondary school buildings (Royal Grand High School, Secondary School of Natural Sciences, and Trade School with the museum and the gym). Building the schools on today's Roosevelt's square was one of the most challenging and costly projects during Kršnjavi's mandate. Due to very high cost of construction works he encountered opposition from the Croatian ban (prime minister) Dragutin Károly Khuen-Héderváry. All schools were accommodated in one building built in 1894/1895 in Italian Neo-Renaissance style. Its main facade (in particular its central section) is remarkably similar to the main facade of the Zurich

Polytechnic building designed by Gottfried Semper. Another monumental building – the high school in Susak, a town on the Adriatic coast – was designed by Ludwig & Hülssner in similar style.

Commissioning foreign architects Ludwig & Hülssner to work on such expensive government-funded projects like the school complex in Zagreb and the high school in Susak was strongly opposed in Croatia by right-wing political parties. Consequently, the issue was raised in the Croatian parliament in 1895. Kršnjavi argued that he hired them because there were no architects in Croatia at the time who were specialists in school construction. He justified his decision as an act of patriotism claiming that it was more reasonable to hire highly qualified foreign architects than some less competent home professionals. With the School Forum, as he explained in his speech to parliament, he attempted to establish a role model for future school building construction.

Similarly, other school buildings built in Croatian towns according to Ludwig & Hülssner's designs were also meant to become role models. Even before the competition for the high school complex in Zagreb was closed, Kršnjavi had commissioned this architectural practice in January 1894 to design the primary schools in Ilok and Nova Gradiska. In the same year, they were also commissioned to design the Boys' and the Girls' schools as well as the boarding school in Gospić, the elementary school in Đakovo, the conversion of the warehouse Simatovo into an elementary school in Kraljevica and the conversion of the Stella inn in Senj into a high school building. The design originally made for the school building in Nova Gradiska served to build the elementary schools in Karlovac and Ruma. It is also quite possible that Ludwig & Hülssner were authors of the standardized designs for the school buildings in Croatian villages, published in 1895, although it could not be confirmed.

The same architects were the authors of the standardized designs for the hospitals in Croatia too. Hospital in Slavonski Brod was built entirely according to these designs, and some partly in Varazdin, Sisak and Virovitica. Their standardized designs were adapted to local requirements by the engineers from the Department of Construction of the Croatian Provincial Government.

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. **DRAGAN DAMJANOVIĆ** rođen je 1978. u Osijeku. Redoviti je profesor na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na kojem radi od 2003. Glavni mu je interes vezan za povijest hrvatske arhitekture 19. i 20. stoljeća. Voditelj je projekta Hrvatske zaklade za znanost „Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas“ (od 2018. godine).

DRAGAN DAMJANOVIĆ, Ph.D., Full Professor in the Department of Art History at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb since 2003. His main research interests are focused on the history of Croatian architecture in the 19th and 20th century. He currently runs the project "Art and the State in Croatia from the Enlightenment to the Present" funded by the Croatian Science Foundation.

